Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 10 (14982) ◆ 1993 чылдың январь 19, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 22.35. Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Валюта фондузунче акша-хөреңги шилчидилгезиниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1993 чылдың январь 10. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың Валюта фондузун тургузар болгаш Тыва Республиканың девискээринде юридиктиг эргелиг албан черлериниң болгаш тус-тус кижилерниң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазынга контрольду күштелдирер дугайында» 1992 чылдың июнь 2-деги № 16 доктаалынга дүүштүр даштыкы экономиктиг садыглажылганың киржикчилери Тыва Республиканың Валюта фондузунга шилчидилгелерни кылыр ужурлуг. Юридиктиг эргелиг албан черлери болгаш тус-тус кижилер Тыва Республиканың девискээринден бараан-чиг эт курлавырларын даштыкыже үндүр сатканындан боттарының саннарында валюта орулгазын киирип алган-даа болза, 1992 чылдың дургузунда Валюта фондузунче шилчидилгени кылбаан. Бюджет акша-хөреңгилериниң чедишпези-биле база Валюта фондузунуң турарының эргежок чугулазы-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Организациялар, албан черлери болгаш бүдүрүлгелер, оларның өнчү хевиринден хамаарылга чокка, оон иштинде даштыкы акша салыышкынныг бүдүрүлгелерни киириштир, тус-тус кижилер 1993 чылда иштики рынокка албан садар ужурлуг барааннарны даштыкыже үндүр сатканындан киирип алган 50 хуулуг орулгазының 10 хуузун Тыва Республиканың Валюта фондузунче шилчидер, оларны рынок тургузугларын быжыглаарынга, даштыкы экономиктиг харылзааларны калбартырынга, төпчүткен чурум ёзугаар даштыкы дериг-херекселдерни болгаш технологияларны садып алырынга мөөңнээр.

2. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Валюта фондузунга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

Чеди-Хөл районнуң чагыргазының даргазын томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Чеди-Хөл районнуң чагыргазының даргазынга ооң мурнунда Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозунуң директору турган **Василий Майлолович ОЮННУ томуйлаар.**

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1993 чылдың январь 7.

ПЕНСИЯЛАРНЫҢ ЭҢ АДАККЫ ХЕМЧЭЭЛИН ӨСТҮРЕР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Алексей Табачников). Россия Федерациязының Дээди Соведи январь 15-те пенсияларның эң адаккы хемчээлин индексациялаар дугайында доктаалды хүлээп алган. Документиде айытканы болза, 1992 чылдың дөрткү кварталында өртектерниң өзүлдезин барымдаалап, бо чылдың февраль 1-ден эгелеп назылап-кырааны-биле пенсияларның эң адаккы хемчээлин, долу пенсияны тыпсырынга ниити күш-ажыл стажы четчир болза, 1,9 катап өстүрер, ону айда 4275 рубль түңге доктаадыр дээн.

Россия парламентизиниң Социал политика талазы-биле комиссиязының даргазының дыңнатканын ёзугаар, амгы үеде Россияда шалыңның ортумак деңнели 3 муң хире рубль бооп турар.

Пенсияларның адаккы хемчээлин ынчаар өстүрериниң эргежок чугулазы, Статистиканың күрүне комитединиң берген сан-түңнерин ёзугаар, хереглел барааннарының өртектериниң индекизи эрткен чылдың октябрь-декабрь айларда Россияга ниитизи-биле 193,1 хуу болганы-биле тайылбырлаттынар.

ОЙМАК ФЕРМАЗЫНДА

Шагаан-Арыгның сүт заводунче хүннүң-не эвээш-биче-даа болза продукциязын чорудуп турар фермаларның бирээзи «Чааты» совхозтуң Оймак сүт-бараан фермазы болур. Хүнде олар 300-400 литр сүттү хоорайжыларже чорудуп, сүт саалдазын бичиилеп улгаттырып орарлар. Ийи-үш бригадирлер солушкан соонда ферманың ажыл-херээн аныяк кадарчы, ажылды эки билир Александр Намчыл-оолга хүлээткен соонда ажыл черле чүгээр башкарлып эгелээн. Хоочун саанчылар Биче-кыс Доңгак, Фея Дадар-оол, Татьяна Чаптал-оол, Анай Амыда саалданы элбекшидер дээш бар аргаларны ажыглап турар.

— Сөөлгү үеде саалданы улгаттырар дээш черле хемчеглер алдынып турар чүве. Чем ажырбас. Кол-ла чүве—ажылды шын организастаары, күш-ажылдың сагылга-чурумун экижидери болгай. Бо талазы-биле совхозтуң удуртулгазы хемчеглерни ап эгелээни бодур — деп, сүт операторy Попээ-Кара Тоорук чугаалап турар.

(Бистиң корр.).

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы

ШИИТПИРЛЭЭРДЕ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ, ХАНЫ АНАЛИЗТЭЭР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң он сески сессиязы бодунуң ажылын январь 15-те дүъш соонда уламчылаан.

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелин сессияның хүн айтырыынга киирген турган. Депутаттар Конституция төлевилелин сессияның үшкү хүнүнде чугаалажырын шиитпирлээн турган, ооң чылдагааны төлевилелге хамаарыштыр кирген саналдарны тускай документ кылдыр белеткенип албааныңдан болган. Дугурушканың ёзугаар төлевилелди чугаалажырынче сессияның үшкү хүнүнде-даа кирбээн. Сессияның дөрт дугаар хүнүнде дүъш соонда хуралга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей Конституция төлевилелин бо сессияга чугаалашпайн, февраль айның бирги чартыында Дээди Советтиң ээлчег чок сессиязын чыылдыргаш, аңаа чугаалажыр саналды киирерге, депутаттар ооң-биле чөпшээрешкен.

Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазын соңгуур дугайында айтырыгны сессия чугаалашкан. Төп соңгулда комиссиязының даргазынга П. М. Самороковту соңгуур дугайында санал кирген, ол кандидатура-биле депутаттар чөпшээрешкен. Ажык бадылаашкынның түңнелинде бо албан-дужаалга Петр Михайлович Самороков соңгуткан.

«Автотранспортка чүък сөөртүрүнүң болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың база автотранспорттуң хандырылгазы-биле холбашкан чорудулганың чөпшээрел бижииниң (лицензияның) чурумун хажытканы дээш административтиг харыысалганы тургузар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин чугаалажырынче депутаттар база катап эглип келген. Бо айтырыг талазы-биле дыңнадыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитет даргазы депутат **А. Н. Шулепов** дыңнадыг кылган. Дээди Советтиң доктаалының төлевилелинге хамаарыштыр депутаттар саналдарны бергеш, чамдык эдилгелерни киирген, казылдаларны кылган. Ооң соонда автотранспортка чөпшээрел бижииниң чурумун хажытканы дээш административтиг харыысалганы тургузар дугайында ТР-ниң Дээди Совединиң доктаалын сессия хүлээп алган.

Ооң соонда Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың аразында күрүне өнчүзүн аңгылаар дугайында дугуржулга төлевилелин чугаалажырынче сессия шилчээн. Бо кичээнгейлиг көөр чугула айтырыг дээрзин хуралдың даргалакчызы К. А. Бичелдей депутаттарга баш бурунгаар сагындырган. Чүге ындыгыл дээрге Тыва Республиканың девискээринде туруп турар күрүне өнчүзүн дугуржулга ёзугаар федерацияның өнчүзү, Тыва Республиканың күрүне өнчүзү болгаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың ниити өнчүзү кылдыр аңгылаар ужурлуг. Ол дугуржулгага ат салырының бетинде Тыва Республиканың девискээринде туруп турар күрүне өнчүзү кымга хамааржырын сессияга сүмележип, тодарадыр апаар. Ынчангаш бо айтырыгны сессияның хүн айтырыынга киирген. Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар күрүне комитединиң даргазы **Я. В. Сарбаа** Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың аразында күрүне өнчүзүн аңгылаар дугайында дугуржулгага төлевилелиниң талазы-биле дыңнадыгны кылган. Дугуржулга төлевилелин депутаттар кончуг кичээнгейлиг сайгарып көргеш, Тываның кандыг күрүне өнчүзүн кымга бээриниң талазы-биле саналдарын киирген. Депутаттар **Н. А. Жоголь, В. К. Трофимов, М. К. Доржукай, М. Ч. Моңгуш, П. С. Кара-Сал** олар дугуржулга төлевилелинге чамдык эдилгелерни киирерин саналдаан. Ол ышкаш Тыва Республиканың оралакчы президентизи **А. А. Мельников** чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын чугаалаан. Күрүне өнчүзүн аңгылаар дугайында дугуржулга төлевилелинге немелделерни, казылдаларны киирген соонда, ону күштүг кылдыр сессия бадылаан. Тыва Республиканың талазындан дугуружулгага Тыва Республиканың Президентизи Ш. Ооржак, Россия Федерациязының талазындан Россия Федерациязының Чазааның Даргазы В. Черномырдин ат салыр.

1993 чылда Тыва Республикага көдээ ажыл-агый продуктуларының өртектериниң дугайында айтырыгны сессия январь 14-те кежээки хуралынга чугаалажып эгелээш, январь 15-те эртенги хуралы доозулгуже чедир чугаалашкаш, чогуур шиитпир үндүрүп шыдаваан. Бо айтырыг талазы-биле илеткелдер кылган көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн, ДС-тиң комитет даргазы П. С. Кара-Сал болгаш санал берген депутаттарның хөй нуруузу көдээ ажыл-агыйда таварышкан бергелерден уштунуп үнериниң аргазы — өртектерни хостуг болдурарын айыткан. Өртектерни хостуг салырының ажыктыының дугайында чугаа хөй-даа болза, ону боттандырарда экономикага үндезилеттинген санаашкыннар кылган кижи, тодаргайлаарга, чарыгдалдар чеже хире болганын, продукцияларның өртээн каш акша-көпеекке доктаадып тургузарын чугаалаан депутат колдуунда чок. Бир эвес депутаттарның хөй нуруузунуң саналын ёзугаар көдээ ажыл-агый продуктуларының өртектерин хостуг салыптар болза, республиканың чурттакчы чонунуң, ылаңгыя орулгазы эвээш, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң амыдыралы бергедей бээр. Оон өске-даа таарымча чок чүүлдер тургустунуп келир. Ол бүгү байдалдарны хандыр өөренип көрүп, экономиктиг санаашкыннарны кылып тургаш, көдээ ажыл-агый продуктуларының өртектерин бо чылдың февраль 1-ге чедир тодарадып санаарышкан болгаш орта хамаарышкан өске-даа айтырыгларны шиитпирлээрин Тыва Республиканың Чазаанга, Көдээ ажыл-агый министерствозунга болгаш өске-даа органнарга даасkан доктаалды сессия хүлээп алган. Бо экономиктиг санаашкыннарның түңнели болу берген соонда, көдээ ажыл-агый продуктуларын канчаар садары, өртек-үнези кайы хире болуру билдине бээр.

Сессияның хүн чурумунуң сөөлгүзү — янзы-бүрү айтырыгларны чугаалажырынче кирген. Тыва Республиканың элээн каш улус депутаттары негелделерни сессияга киирген.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, үлетпүр, энергетика, транспорт, харылзаа министри Н. Б. Дьяковка ийи негелде кирген. Бирээзи — Ырбанның ыяш ажыл-агый чериниң ишчилериниң ажыл-ижин, амыдыралын, өскези—Тожуже баар кышкы орукту экижидериниң дугайында хомудалдар болур. Ында айыткан четпестерни эдериниң, чүнү кылырының хемчеглерин министерство ажылдап кылгаш, амыдыралда боттандырып эгелээнин министр сессияга илеткээн.

Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйның Найырал суурда сүт-бараан фермазының бөлүк ажылчыннарындан Бии-Хем район чагыргазының иштики херектер килдизиниң чамдык ажылдакчылары фермага келгеш, кандыг-даа чылдагаан чок черге ажылдакчыларны эттээн дугайында хомудал кирген. Ону сайгарып, истеп көөрү-биле республика прокуратуразынче чоруткан. Республика прокурору В. П. Дамба-Хуурактың сессияга дыңнатканын ёзугаар алырга, хомудалды сайгарып көргеш, ферма ажылчыннарын эттээн милиция ажылдакчыларынга хамаарыштыр херек оттурган, истелгезин чорудуп турар. Ооң күүселдезиниң хыналдазын боду хайгаарап турар.

Хову-Аксы суурнуң пенсионерлери пенсияны саададып, чогуур үезинде бербейн турарын хомудаан. Тыва Республиканың чонунуң социал камгалал министри **С. Д. Киров** бо талазы-биле сөс алгаш, пенсия бээр хүнүн өскерли бергени-биле ындыг таарымча чок байдал болу бергенин, хомудалда айыткан четпестерни эдериниң хемчеглерин алганын сессияга дыңнаткан.

Тыва Республиканың Арбитраж судунуң даргазының оралакчызынга мурнунда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Секретариадының юридиктиг килдизиниң эргелекчизи турган Лариса Күр-Базыровна Маадыны сессия соңгаан.

Тыва Республиканың Дээди судунуң кежигүнүнге Юрий Түлүшович Стал-оолду сессия соңгаан.

Республика ордениниң, «Эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш» деп медальдың саавыр дүрүмүн болгаш оларның хевир-дүрзүзү кандыг болуруның дугайында тайылбыр бижикти сессия күштүг кылдыр бадылаан.

Кызыгаарда байдал дугайында дыңнадыгны депутат А. А. Сотник сессияга кылган. Кызыгаарны камгалаар, ону үрээр чорукторну болдурбас дээш Тыва Республиканың Президентизиниң, Чазааның, кызыгааржыларның талазындан ап чорудуп турар хемчеглерге, кызыгаарны үреп турар чорукторнуң факт-барымдааларынга, чедир кылдынмайн турар ажылдарынга депутат доктааган.

Тыва Республиканың Президентизиниң № 44 Чарлыында чамдык частырыглар дугайында дыңнадыгны ДС-тиң комитет даргазы **А. Н. Шулепов** кылган. Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы-биле ийи чүүл дүүшпейн турар. Депутаттар бо дыңнадыгга хамаарыштыр санал бергеш, Президентиниң Чарлыының шын эвезиниң дугайында Конституция суду чогуур шиитпирни үндүрерин, Президентиниң чарлыктарын прокуратураның талазындан хайгаарап, хынап көөрүнүң талазы-биле бүрүн эргелер чогун, сессияга Президентиниң чарлыктарының шын азы меге кылдынганының дугайында айтырыгны чугаалажып болбазын чугаалааннар. Ооң соонда бо айтырыгны уламчылап чугаалажырын сессия соксаткан.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржак** сөс алгаш, Тыва Республиканың Дээди Соведи экономиктиг реформаларның канчаар боттанып турарының дугайында айтырыгны анализтеп чугаалашпайн турарын шүгүмчүлээн. Ол ышкаш күүседикчи эрге-чагырга органнарынга деткимче шоолуг көргүспейн келген. Чарлыкта ийи чүүлде частырыг болганын Ш. Д. Ооржак чугаалааш, аңаа эдилгени кылгаш, Чарлыкты катап үндүрерин дыңнаткан. Моон соңгаар чарлыктар үндүрерде сүмележип, дугуржуп, бүгү талалыг анализти кылып алгаш, ат салырын ол чугулалап көрген.

Сессияга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы бодунуң ажылын ооң-биле доосkан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

---

300 ХОЙ ООЛДАПКАН

Чаа-Хөл районда «Найырал» совхозтуң малчын коданнарында хой оолдаашкыны эгелээн. Ажыл-агыйда ам ниитизи-биле 300 хой оолдапкан болгаш хураганнары онча-менди.

Шаңчы салбырының мурнакчы хойжузу Михаил Доржунуң коданында 95 хой төрээн, оон 103 хураган алдынган. А Александра Кашпыыдайның төрээн 90 хоюнуң 10-у ийистепкен болгаш оон 100 хураган алдынган.

Малдың чаш төлүн менди алыр дээш коданнарда янзы-бүрү мал чемин болгаш сугну баш удур чедирген.

Ажыл-агыйның дыка хөй коданнарында мал оолдаашкыны уламчылап турар.

МАЛЧЫННАР ХҮНҮ

Кыштаглаашкынны чедиишкинниг эрттирер, малчыннарның амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан айтырыгларны хүн бүрү кичээнгейге ап, сагыш салыр болгаш ол талазы-биле чедир шиитпирлеттинмейн турар чүүлдерни чогуур үезинде сайгарар, көөр сорулга-биле Барыын-Хемчик район чагыргазының коллегиязы тус-тус ажыл-агыйларга бөлүктү тургускан.

Ай бүрүзүнүң үшкү пятницазын «Малчыннар хүнү» кылдыр чарлаан. Ол хүн ынчангаш район чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчылары, мал, кижи эмчилери, культура, садыг ажылдакчылары малчыннарже үнүүшкүннерни кылыр. Ол чоруп тура, малчыннарның ажыл, амыдыралын хайгаарап көрбүшаан, практиктиг дузаны чедирер, малчыннарга бүгү талазы-биле дузаа, деткимче көргүзерин бодаар.

Сүт-бараан фермаларын база район төвүнүң албан черлеринге, организацияларга быжыглаан.

Хөюг-оол МОНГУШ.

ЧЫМЫШТЫГ ИШ ЭГЕЛЭЭН

Чаа-Хөл районнуң «Ак-Туруг» совхозта ийи хойжу бригада бар. Ийиги хойжу бригаданың бригадири Михаил Бурун-оол. Ол бригаданы 13 коданга үскен. Ында 3 кодан төрүүр хой, бир кодан төрүүр өшкү бар. Бо хойжу бригадада хой оолдаашкыны чаа эгелээн.

Чижээ, Шораан Ондарның 348 хоюндан 80-и оолдаан, ынча хураган онча-менди. Хойжу Владимир Дарыманың коданында 351 баш хойнуң иштинден оолдаан 31 хойдан база баштайгы хураганнар алдынган.

Хой оолдаашкыны бир дугаар бригадада база эгелеп турар, малчыннарда чымыштыг ажыл эгелээн.

Кызыл-оол КОМБУ.
Чаа-Хөл район.

ҮРЕЗИН УРДУНГАН

Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозтуң тараажылары эрткен чылын бир га тарылга шөлүнден 7 центнер дүжүттүг ажаап алган.

Келир часкы тарылгага ында 60 тонна кызыл-тасты, ынча тонна суланы, 40 тонна арбайны арыглап ап, шыгжамырда суккан боор турар. Совхоз тараа үрезини-биле бүрүн хандыртынган.

АНЫЯК ШЫДЫРААЧЫЛАР АЪТТАНЫПКАН

Красноярск крайның Дивногорск хоорайынга болур хөл-шыдыраага Бүгү-российның школачыларының зона маргылдаазынга киржири-биле Тываның адын камгалап Кызыл районнуң Элегес-Аксы ортумак школазының 11 клазының өөреникчизи Алдынбек Калындүү база Кызылдың № 2 школазының 9 дугаар клазының өөреникчизи Аяна Дамбиева олар январь 15-те аъттаныпканнар.

Шыдыраачыларны Алдынбектиң тренер адазы, Улусчу чогаадылга төвүнүң редактору Кызыл-оол Калындүү удуруп чоруур.

(Бистиң корр.).

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

КОЛДУУНДА-ЛА ОРУЛГА ЧОК БОЛГАН

Чалгаа кижиниң ырмазы сынар, чазый кижиниң чилбизи хайныр рынок экономиказының амгы берге болгаш нарын харылзаалары ындында-ла акша-көпеээ чок, ажык-кончаа тып, орулга киирип алыр арга-шинээ чок апаргылаан ажыл-агыйларның удуртукчуларынга улуг негелдени сала бергениңден бээр барык бир чыл чоокшулай бергени бо-дур. Ажылга эргелеп-башкарылганы шуут-ла үндезини-биле өскертпес болза, ажыл-агыйларның экономиказын улам быжыглап, оларны акша-көпеектиг болдуруп алыры бергедеп келген. Оларның барык-ла хоозурзарының кырында келгени ол. Ынчангаш бо чылдың эгезинден чамдык совхозтарның баазазынга кооперативтерни, биче бүдүрүлгелерни тургузуп ап эгелээн. А Тес-Хем районда Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозту коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинче шилчиткениңден бээр барык алды ай эрте берген. Бо хүннерде ында алды кооператив, биче бүдүрүлгелер ажылдап турар. Олче шилчииринң мурнунда ажылдың чаа хевирлериниң сорулгаларын, оларның структураларын көдээ ишчилерге таныштырган. Ол дугайын коллективтиг бүдүрүлгениң кол зоотехниги В. К. Оюн мээң-биле чугаалажып ора, кыска тайылбырны берген. Ынчаарга бистиң кол орулга киирип алыр адырывыс болза, мал ажылы дээрзин Владислав Комбуевич чугаалаар чораан. Ол дээрге чүгле эъттен, сүттен, дүктен киирип алыр акша-дыр ийин. Ол ону база тодаргайлады: бо коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгези эрткен чылын 22 тонна дүктү күрүнеге садып-саарганындан 3 миллион 40 муң 998 рубльди киирип алган. А эът дужаарганындан 1 миллион 531 муң, сүттен —1 миллион 149 муң рубльди бүдүрүлгениң кассазынче киирип ап, ону ажылчыннарның шалыын акшазын төлээринге, өске-даа чарыгдалдарга ажыглаан. Ниитизи-биле мал ажылындан 11 миллион 200 муң хире рубль орулга кирген. Бо түңнү бүдүн ажыл-агыйга онаaштыр алырга, шоолуг эвес, эвээш акша ышкажыл. Мында кол-ла чылдагаан — кооперативтерниң колдуунда-ла орулга чок ажылдап келгенинде. Ылаңгыя амгы хүннерде суг болза, бо коллективтиг бүдүрүлге республиканың өске бүгү мал ажылдыг база сүт-бараан фермаларлыг совхозтары ышкаш, орулганы чүгле сүттен киирип ап турар. А саалданың хемчээли база-ла шоолуг эвес. Эрткен чылдың дургузунда 169 тонна сүт бүдүрген. Оортан күрүнеге 128 тонна сүт кирген. Артканы 36 тонна хирезин иштики чарыгдалга ажыглаан. Бир инектен-не ортумаа-биле 4,4 литр сүт саап ап турар. Бо хүннерде саап турар 64 инектиң беримчези ол-дур. Эрткен чылын күрүне бир килограмм сүттү 4 рубль 70 көпеекке хүлээп ап турган болза, а бо чылын ол көргүзүг 47 рубль чеде бээр. Ындыг болганда, орулга киирип ап болуруның бир чүгээр аргазы туруп келир ышкажыл. Бир эвес аңаа удур күрүне бүдүрүлгелери боттарының монополисчи аажы-чаңын көргүзе бербес болза аан. База бир бүтпейн барган чүве бар: Тыва Республиканың улус депутаттары ДС-тиң сөөлгү сессиязынга көдээ ишчилерниң бүдүрүп турары продукцияларының өртээн улгаттырарының дугайында айтырыгны чугаалашкаш, хейде-ле маргыжып-маргыжып, чаңгыс аай түңнелге келбейн барган болдур эвеспе. Ону февраль айже чылдырып каан.

Бо коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинде кыштаглаашкынның байдалы кандыгыл деп айтырыг салырымга, Владислав Комбуевич мынча дээн:

— Бистиң совхозта ниитизи-биле 909 бода, 11573 шээр мал, 479 чылгы бар. Эрткен чылын чылда бир инектен-не 1200 килограмм сүт саап алыр тургаш, ону чедир күүсетпейн бардывыс. Саап алганывыс чүгле 832 килограмм болган. Бо көргүзүглер Чаш-Тал сүт-бараан фермазының коллективинге хамааржыр чүве. Амгы үеде малчыннар малдың чаш төлүн хүлээп алырынга белеткел ажылдарын чорудуп, боттарының турлагларынче хураган, бызаа чемгерер немелде чемнерин сөөртүп ап турарлар. Малдың деңгилде-кужу чүгээр. Баксырап турар коданнар чок. Ам харын сөөлгү үеде хар дыка кылынып келди. Ынчангаш хойжу коданнарже далбыйлар чорударын көрүп турар бис. Оон башка чер казып оъттаар малга бергелер тургустунуп келир хире апарган. Кыштан малды хүн-менди ажырып алыр дээр болза-ла, хөй чем херек. Ниитизи-биле чемнер курлавыры мындыг: белеткеп алган сиген 2034, силос 300, саваң 180 тонна турган. Ам артканы — 1300 тонна сиген, 100 тонна силос, 180 тонна саваң. Тараа аймааның 94 тонна холуксаалыг чеми бар. Аңаа немештир 30 тонна сула садып ааган бис. Тандыда «Революцияның чалбыыжы» совхоз-биле дугуржулга чаргаш, оортан 80 ажыг тонна саваң сөөртүп алдывыс. Ол ажыл-агыйдан мал чемин ам-даа немей алырын бодап турар бис. Хемчээлин дугуржуп тургаш, доктаадыр бис.

Кол зоотехниктиң чугаазы-биле алырга, бо хүннерде мал чеми улам-на кызырлып кел чыдар-дыр, ынчалза-даа олар оон-моон тыптынып алырын баш удур шиитпирлеп турар-дыр. Черле ынчаш чүге ындыг бак чаңчыл тыпкан бис: кыш дужуп, соок хаарып келирге-ле, ам кээп девидеп, дүвүреп үнер. Кады-кожа ажыл-агыйларже шапкынчылар чорудуп, «аалдажып» туруп бээр аан. А чылыг үеде, изиг чайын, мал чемин четчири-биле курлап алырын билбес аан. Шак мындыг чижектер чүгле Берт-Дагда эвес, а республиканың өске-даа ажыл-агыйларында барын караам-биле көрүп, холум-биле тудуп чор мен. Ийет харын, бо коллективтиг бүдүрүлгеде амдызында малдың күш-деңгели баксыраваан, ол экидир. Ынчалза-даа кыш узун болдур ийин. Дорту-биле чугаалаарга, оон чаңгыс хүн-даа ажып эртип алыры амыр эвес ышкажыгай. А оон соонда когурумнуг улуг час база бар. Мал-маганның чогум-на баксырап келир үези ол.

Шагның бо үелериниң бергезин, оон чымыштының бертдагжыларның эрткен чылгы чамдык көргүзүглери база херечилеп турар. Чижээ, ниитизи-биле 330 бызаа алыр тургаш, 34 баштыг чедир ап шыдаваан. А барык-ла муң ажыг хураган, 1800 хой каражалыг болган. Мал бажының хорамчазы өске малдарга база болгулаан.

Кооперативтерниң чаш мал төлү алганын, дүк кыргааның, немелде деңзи алганын, сүт сагганын, эът бүдүргенин санап көөрге, чыл эгезинде алгылаан планнарынга четпес болгулаан. Ооң хараазы-биле олар орулга чок арткылаан. Ынчангаш саанчылар кышкы үеде 2300- 2500, а хойжулар 3000-3200 акшаны ажыл төлевиринге ортумаа-биле ап турарлар. Амгы үеде аъш-чем болгаш идик-хеп аймааның өртектери шуут-ла уш-чок өзе бергенде ол саннар дээрге, чүге-даа четпес-тир. Оода чадаарда чаңгыс шоодай далган садып алыр безин арга чок ышкажыл.

Мал ажылынга таварышкан чамдык чидириглерни өөренип көргеш, ажылга харыысалга чок, чалгаа болгаш олутпай, кызымак эвес кижилерни солаан. Оларның орнунда ам чаа кижилер ажылдай бергилээн. Оларны кол зоотехник ынанныштыг улус деп санап турар. Ынчангаш бо чылын мал ажылынга эки түңнелдер көстүп кээринге улуг идегелдиг кижи чорду.

Мал чеминге бергедээшкинге черле таваржы бээр бис деп Владислав Комбуевич ажыы-биле чугаалаан чүве. Бо чугаада үндезин бар. Чүге дээрге бо коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинге ам-даа 658 тонна сиген херек. Бо соок кыжын ону ам кайыын тыварыл? Берге айтырыг. Ам канчаар, думчукка тулганда бызаа сугжу дээн ышкаш, бүдүрүлгениң карманында бар акша-көпеекти кактаар, өскээртен чегдинип-хогдунар апаар-ла-дыр. Оон өске арга турбас ийин. Чүге дээрге ам безин күрүнеге он беш миллион өрелиг ажыл-агый ынча сигенни садып алырда, чүгле ынчаар хөделири арткан-дыр.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

ЭКИ АЖЫЛЫНДА ЧАЖЫТ ЧОК

Совхоз директору соок кыжын бажыңындан үнүп келгеш, үш чүвени бир дугаарында көөр. Бирээде, чагы бажында чырыкче шыгаар, ийиде, чиңге өргенде азып каан градусникинче, үште, холунда шагынче көөр. Маадыр-оол Седенович үстүнде адаанын чаңчыл болган «ёзулалдарын» боду-даа эки эскербейн кылып күүсеткеш, машиназынче кирип олургаш, «Соок 42°!» деп алгыра аарак чугаалады. Оон халыдып чоруткаш, Хайыракан суурнуң адаанда суурну бүдүнге чылыдып турар төп одалга черинге келдивис. Ында үжен сес кижи ажылдап турар, удуртукчузу Маадыр-оол Михайлович Билдей-оол дээрзин билип алдым.

Бо суурнуң одалга системазы ажыглалга киргенден бээр он дөрт чыл болган. Ол үениң иштинде чаңгыс-даа үрелиишкинге таваржып көрбээн. Ажылдап турар улустары аразында найыралдыг, боттарының кылган ижин эки билирлер. Үш каът бажында бо одалга черинге чеде бергеш, оон чылыг, чырыын, арыг-силиин кайгадым. Ол дүне ажылдап хонган оолдар чаа келир ээлчегге дежурныйлаашкынын хүлээдип бээринге белеткенип, хамык чүвелерин аштап арыглап турлар. «Ажылы багай эвес улус. Шак ындыг оолдар ажылдап турда система эки ажылдавайн канчаар» деп, совхоз директору М. С. Доңгак чоргаар чугаалады. Ооң чоргаарланмазының аргазы чок, чүге дизе Чаа-Хөл суурда шак-ла мындыг одалга системазы бар. Оларны деңге ажыглалга киирген. А чаа-хөлчүлерниң ол одалгазы төвү ийи катап доңган.

Ажылдап хонган оолдар-биле чугаалажып турувуста одалга чериниң удуртукчузу М. М. Билдей чедип келди. Аңаа салыр дээш белеткеп алган айтырыгларымны оон өрээлинге келгеш салдым:

— Силерниң бо одалга системазы-биле кужу дөмей черлерни чаңгыс эвес көрүп келдим. Өске улустар база ажылдап-ла турган боор чүве-дир, ол хирезинде бо-ла доңуруп алган боор, кандаай чүвел? Силерниң ажылыңар чажыды чүдел?

— Бис бо улуг системага канчаар ажылдаарын Чаа-Хөлден өөренип алган улус болгай бис. Коллективтиң эки ажылы оларның карак кызыл чоруунда, сагылга-чурумунуң экизинде, быжыында. Биске үрелиишкиннер база болгулаар, ынчалза-даа үезинде эдип-чазап шыдап турар улус бис.

— Артык кезектер тывары берге-дир бе? — деп ийиги айтырыымны салдым. Сактырга ол айтырыгны ыяп-ла салыр эвеспе дээш манап олурган ышкаш, оожум харылады.

— Чарыгдалдарны үндүрер ужурга таваржыр-дыр бис, ол чүгле артык кезектер садып алырынче колдуунда үнүп турар чүве. Чүү-даа чүве өйлүг, нормалыг болгай. Ийи чаңгыс Кызылга чедип, артык кезек айтырып алыры берге дээн үе-дир. Үрекчилер чок, а ажылынга бердингеп, алдын холдуг дижиривис ажылдакчыларывыстың дузазында кыштың соогун шыдажып эртип тур бис.

Маадыр-оол Михайловичиниң чугаазы шын. Берге үе дээш-ле салдынган херээ чок. Чүгле бодунга, кады ажылдап турар эш-өөрлеринге, оларның билиинге, кызымаанга бүзүрээр апаар.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Хайыракан суур.

«Республика тараа-биле хандыртынып шыдаар бе?» «Шын» № 239

ДЕТКИИР, ДЕТКИВЕЗИМ-ДАА САНАЛДАР БАР-ДЫР

Эрткен чылдың № 230-гу «Шын» солундан агроном Темир-оол Монгуштуң чүүлүн болгаш солунда аңаа хамаарыштыр парлаттынып турар чүүлдерни номчуп таныжкаш, мону бижий бердим. Черле ынчаш черниң кежиин, ооң беримчезиниң дугайын мооң мурнунда-даа чылдарда бижигилээн, чугаалажып турган чүве. Ол болгаш бо-даа чүүлдерде сеткилимге тааржыр-даа, таарышпас боттанмас-даа чүүлдер барын эскерип келдим. Чижээ, суг барбас черлерни ужар чүүл-биле суггарар, аңаа хөй чылдыг сигеннер тарыыр, мал одарынга ажыглаар, черивистиң ээзи чок, черни сайзырадып билбес суг-суг дигилээш, оон-даа өске черни саткылапса ам чер сайзырар дигилээш-ле бодалдар, саналдар бар. Мында чаңгыс-даа мегe чүве бижип, кожа сөглевейн. «Черни садыптар апарза, ужар чүүл-биле чер суггарар специалистеривис бар эвес» деп бир чүүл номчааш, кара кайгаан мен. Кажан-чежен муң-муң гектар хову-шаттар суггарар ужар чүүлдүг, кывар-чүүлдүг апаар ирги бис? Аңаа идегелим шуут чок болган. Харын хоорайлар автобустарын үзүктел чок бензин-биле кажан хандырар ирги? Суг-суггат чок ирин-ди апарган, чашпаннар үглээн ховуларга сиген үрезинин чаштырып каарга, ол үнүп келир деп бодаар чоор бе? Чок, үнмес. Ийе, суггур чаашкын харын черни 10-15 см шыгыдыпса, үнер-ле. Аңаа канчап идегеп, өртек-үнелиг үрезин төп, хоозун чарыгдал үндүрер боор. Үрей тарып каапкан чер малга одар болбас. Оон ыңай малга чемиш болбас, хоралыг чашпан кайы хөй. Оотпак үнген черниве 5-6-ла базым кылаштапсыңза, ону адырып аштаарыңга безин берге-ле. Чазарлап үреп кааш, кагдыпгаш, үжен чылдар ашкан шөлдеримни ам көөрге, мал чиир агы-каңгы, чулчургана, сигең, падан, хоюг хола-хараган көңгүс-ле чок, үнмес боор чүве чорду. Бир-ле куу арыскан дег чыдыг кара чашпан, теңниг теве-таалайлар (азы аза бөргү), кижи безин кылаштаары берге боор-дур. Аңаа канчап мал одарладыр деп бодаарыл.

Оран черивистиң ээлери кайын чок боор, бар. Ийе харын, чер ажыглалы кончуг багай, ол шын. Бо дээрге чер ээлериниң багы, буруузу эвес-тир. Аңаа чагырып-дужаар турган система буруулуг. Кандыг-даа бурунгаар көрүлде, бодал чокка муң-муң га черлерге тараа тарыңар дээш дужаап каар ол-ла турду. Механизаторлар чүңү тоор, га чер бүрүзүнден-не үнүш-дүжүт бар-чогу дөмей-ле чаңгыс хай өртектиг төледип ап-ла чорду. Бо чорук 20-30 чылдарда уламчылаан. Агрономнар, даргалар акша-шалыңын дөмей-ле барбалап ап-ла чораан. Бо бөгүнүң түңнелин ам бөгүнге чедир билип, санап көрүп шыдавайн турарывыс ол бе?

Адам тараачын, малчын-даа, аңчы-даа кижи. 6-7 харлыымдан-на ачам, акыларым-биле аът-шарылыг тарааны чаагай кылдыр өстүрүп ап, чип чордум. Бир шаң (0,4 га хире-ле) черден 90 бут (азы 1440 кг) чинге-тарааны ап турган бис. Арбай, суланың сава саны оон-даа хөй, дензизи оон чиик. Кызыл-тас оон арай чазыс (эвээш) болур боор чүве. Кур черге 3 чылда улай чинге-тарааны тарыпкаш (чаштыргаш), кызыл-тас арбай, суланы ол-ла шөлге улай ээлчештир тарып аар ийик бис. Суладап кара сула кестүп кээр болза, ол черни каар. Кандыг чашпан, сиген үнүп кээрин ачавыс кончуг эки билир. Ол черге кандыг тараа таарыжырын ында үнген оът-сигенден билип аар боор чүве. Шак-ла ынчаар 20 харга чедир тараа тарып чип, мал азырап чорааш, механизатор апарган мен. Оон бир чылдын курузунга өөренип алгаш, трактор бригадазын 8 чыл бригадирлеп, участок механиги, агроному боол ажылдапкан болгаш чер ажылын ынчангаш шору билир мен.

Чүгле четпес чүүлдер көптарлагаш, ажыктыг сүме, санал чок чүве бижиирге. Бодум хуумда таарзынмас болгаш бистиң байдалывыска ам черле чүнү канчалза, улустан моон соңгаар тараа дилеп турбас апаарыл деп айтырыгга билирим-биле каксы-даа бол, доктаап көрейн.

Бир-ле дугаарында эрте часын-на (ала хар үезинде-ле) часкы хар суун (сарыг-суг дээр улус бис) халас ытпас дээш улуг-улуг буга-сумун дөстерин (белдирлерин) чалдап моондактаар, доштуг болза, балды, лом, хүүрек херекселдер-биле казып аштаар ийикпе, азы довурак-сай чашкаштап каарга, ол доштарны коошпалай эргизиптер ышкажыгай. Чоокку каш он чылдарда ындыг ажыл кылып турганын көрбес кижи боор мен. Мээн үемниң хуу ажылдыг тараачыннары часкы сарыг сугну чер-ле халас ытпас, чер суггарбайн, куруг черге тараа тарывас чүве. Харын бир-ле 1953-56 чылдар үезинде кедергей чаашкынныг чылдар турган. Орук чок ховуларга машиналар олуруп, кадалып турган. Ол үеде харын суг-суггат чок ховулардан кончуг чаагай дүжүттү алганна болгай бис. 1956-57 чылдардан эгелеп, күштүг каңдаашкын улажы бээрге, демги кургаг ховулардан тараа алган эвес бис. Кезевес-даа куруг черге тарып-ла турар-дыр бис.

Мен-даа 1960 чылдардан эгелеп көдээ ажыл-агыйны каггаш, үлетпүрчүн боол чоруй баргаш, 1985 чылда пенсиялай берген мен. Ам черле моон соңгаар ирип баксырган болгаш суг-суггат чок черлерниве үрезин чашканнарын соксатса эки боор. Суг шык чок черлер дөмей-ле сайзыраттынмас, ооң-биле «хүрешкен» ажыы-даа чок. Суглуг черлерниң дүрген (чаңгыс-ла чылын) сайзырадып ап болур ийин. Демги ол ужар чүүл-биле чер суггарар улуска Кызылдаы долгандыр чыдар кургаг черлерни айтып берип, садыптарын-даа чөпшээрешсе чүл? Мен бодаарымга, садып алыкчы дөмей-ле чок, турбас-даа, садыг-саарылгалыг болгаш бай кижилер орулга чок ажыл кажан-даа кылбастар. Харын-даа чаңгыс көпеекти чүске чедирип аарын, чүгле мөлчүптерин бодаар, оларны мен харам болгаш хоптак улус деп билир мен. Ам болза муң-муң га черлер эвес, 2-1 гадап үнүшкүр черлер ажыглаары (тараачыннар) ажыктыг ийин. Ындыг черлерниң чаңгыс га черден-не 30 центнер (3 тонна) оон-даа хөй тарааны ап болур. Малдыг аалдар хонаштары турган черлерден кандыг-даа тараа кедергей-ле чаагай үнер ышкажыгай. Картошка безин эргек бажы хире бичии үрезиннерден макпалчыктар хире улуг-улуг картошкаларны алыр ийик чоп. Ондагайлыг-ла чүве — кускү мал турлаа. Оон дээрге тараа эвес, кедергей чаагай чашпан алыр сен. Ынчангаш тарылга шөлүнге өдек төп сайзырадырын оваарымчалыг кылбас болза талаар. Чаагай кара чашпанныг апаар таварылгаларны хөйнү көрген мен. Мээн база бир эскерип чоруур чүвем — кайы шагның чиңгис бугаларының истериниче чүге чире кастынып үнмейн турар улус боор бис. Каразыска ол кестүп-ле турар. А мээлеривис ону бодавас бе? Азы чүректеривис чагдатпайн турар ирги бе? Ийе харын, ооң ажылы берге-ле. Даглар белдериниче буга үндүрүп, ынаар суг бадырары оюнчук эвес-ле харын. Ол истер дээрге бурун шагда бурунгуларывыстың ажылчын изи-дир. Олар амгы бистерден шыдалдыг, кызымак, угаанныг турганы оон-на билдингир боор. Бистер дээрге сугнуң кудургай куду саарыглап бадарын бодаар чалгаавыс-ла ол боор.

Мен бо-ла тыва чуртунда Чаа-Хөл чонун харын магадап, ёзулуг-ла чиңгисчилер ол деп бодап чоруур мен. Хемчикте чиңгис истери хөй-ле. Чаа-хөлчүлерден чүвүс дудай бергениил? Улуг Барлык ховузунуң Өртен-Тей бээрында чиңгис бугазының ойбун изи бар. Шак оон суг буғалааш, чоруптар болза, Улуг-Аянгаты аксында Ак-Даштың Доора-Тейге барып чедип болур. Ол дугайында ол черлерге (чылып уткан мен, 1945 чыл боор) экспедиция чоруп турда, оларның чугаазындан билген мен. Оларның оозу та чүге боттанмаан. Чиңгис бугазының уун көөрге, ол чугаа хоозун эвес хире ийин. Бо талазын барын-хемчикчилер болгаш көдээ ажыл-агый яамызы кичээңгейге алган болза аар деп бодалдыг мен. Бир эвес мээң бо бодалым боттаныр чүве болза, Барын-Хемчик район муң-муң гектарга тарылга шөлүн немеп ап болур-дур. Суг-суггаттыг болгаш кур, куруккан черлер-дир ийин. Шак ындыг янзылыг чиңгис истери болгаш черле суг үндүрүп ап болур черлер Ак, Алаш болгаш Аянгатыларда-даа хөй. Хомуданчыг чүве чонну организастап, холга алыр удуртукчуларның чок боору. Даргалар, сайыттарның «соңгаарладып болбас», «доп-дораан күүседир» диген доктаал-дужаалдары чер-даа албас соксап каар, херек кырында күүседиринмези-ле хөй болур боор чүве-ле-дир бо. Чок, мегелевейн ор мен. Сиген кезилдези, дүжүт ажаалдазы болгаш өске-даа чедир кылдынмас чүүлдерни ынчап ор мен. Барын-Хемчиктиң суур бүрүзүнче кирген арык-сумуннар ам хөмдүнген, тараан ыштары курган, огород суггарар суг агыспастаан. Бети дээрге бо безин барымдаа болбас деп бе.

Самбуу КУУЛАР.
Пенсионер.
Ак-Довурак хоорай.

СӨСТҮҢ ЧАА УТКАЗЫ

Амгы тываларның амыдыралы болза, чүгүрүк аъттың маңы дег, шалыпкын бурунгаарлаан. Ону эскерип билгенивис бурунгу уктуг тыва дылывыста сөстерни чаа уткалыг ажыглап, чамдык эштер ону биезги-ле эрги утказынга билип чоруурӯ. Дараазында чижектерге көрүптээли.

Тыва Автономнуг область болу бергенивисте баштайгы чылдарында «башкы» деп сөс репрессияга таварышкан, феодалдыг тывага башкы дээрге ламаларны ынчаар адап чорааны-биле, ону «өөредикчи» деп сөс-биле солуур дижи берген. Улуг чогаалчылар Сарыг-оол, Сагаан-оол 1946—1948 чылдарда чечен чуттааларында башкы дээрден чалданып, өөредикчи деп бижээннер. Чөгенчиг ол оралдажыышкынны амыдырал хүлээп албаан. Мен 1948 чылдан бээр башкы атты бо хүннерге чедир эдилеп, ол төөгүнүң дириг херечизи мен.

ССРЭ-ниң хамаатылары болу бергенивисте, Тывага баштайгы соңгулда 1945 чылдың апрель 29-та болган. Ынчап солуннарга «депутат чоннуң айбычызы» деп парлап, ажыглап турду. Талтааш[illegible] чылдарында «айбычы» дээрге, феодализмниң сөзү дижип, үениң негелдези-биле сөстүң чаа утказын билбес турду. Даңгына — сөстүң чаа утказында чараш кыстар-дыр. Ажылчыннар сууру — Хову-Аксында «кадыннар» деп адаарывыска, хүлүмзүрүп, эки хүлээп ап турар-дыр. Эрлерни хайыраатты деп адап турар бис. Кадын, хайырааты, орусчударга, кадын — дама, хайыраати — господин. База ажырбас.

Тыва чечен чогаал дылындан янган, дулгуяк, хорту азы сарыг-хандыы дээн сөстү казырыы болдунмас, олар чок болза дыл сүзүглелин чидирер апаар.

Оюн КОРОДА.
Хову-Аксында башкы.

АЖЫЛГЫРЫН МАГАДААР МЕН

Кызыл районнуң «Х Улуг Хурал» колхозунуң кежиглүү Сарыг-оол Байкара малчыннар коданнарынче суг сөөртүп ажылдап турар. Ол чылдың-на Бүүрелер, Ак-Хая, Шүүл-Даг, Узун-Сайыр, Хаап-Даг, Куу-Даг деп черлерже чоруп, ында чурттап, ажылдап турар малчыннарны суг-биле хандырып келген.

— Бир-ле катап даң хаязында чайлагларда аалдарже бар чыдырымда, хенертен машинам кудургайлаан малгаштыг орукка тейгаш, доораланы бергеш, чайлып барып дүжер орта, цистернаның хаалыы ажыттынгаш, суг дөгере төктүп калган. Бодум аас-кежик болуп ажырбадым. Черниң черинге чорумал улус машиназы дозар дээш чеже шак иштинде аштап, суксап турбадым дээр — деп, Сарыг-оол Байкара чугаалай-дыр.

Бо берге үеде кывар-чаар материалдар тывылбастаан, өртээ аартаан. Ынчалза-даа ооң ажылга харысалгалыы кончуг. Чөптүг чылдагаан чок черге суг сөөртүрүнүң хүннерин үзүпкен деп ындыг чемелээшкин, хомудалды малчыннардан ол дыңнап көрбээн. Колхоз баштаар черң аңаа идегээш, машина-техниканы берген чүве болганда, ону камнап, чүгле кызымак ажылчы-биле харыылаар апаар дээрзин Сарыг-оол Байкара эки билир.

Сарыг-оол Байкара-биле ужуражы бергеш, дыка үр ажыл-иживис, амыдырал-чуртталгавыс дугайында хөөрежип тургулаар бис. Ооң улус-биле чугаалажып, өске эш-өөрүн үнелеп билирин үргүлчү магадаар мен. Бо кыска чүүлдү С. Байкарага тураскаатккан шүлүкчүгежим-биле төндүрүп каайн.

Чиңге-чиңге оруктарга
Чидир маңнаар машиналыг
Чиге көрүп долгап орар
Шиитпирлиг Сарыг-оолду.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

КҮРҮНЕ ПРОГРАММАЗЫ: ооң күүселдези

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

Январь 14-те улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бажыңынга хоорайның муниципалдыг эт-хөреңгизин башкарар комитеттиң массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары-биле парлалга конференциязы болуп эрткен. Аңаа чугаа 1992 чылда Кызылдың муниципалитет эт-хөреңгизин хуужудар талазы-биле ажылдарның канчаар чоруп турарының, ооң баштайгы түңнелдериниң дугайында болган.

Комитеттиң даргазы Мерген Кыргысович Анай-оол баштай сөс алгаш, бодунуң удуртуп турары комитеттиң кылып чорудар ужурлуг турган ажылдары-биле журналистерни таныштырган. Ол чүнүң-даа мурнунда күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерни хуужударының күрүне программазының боттандырыышкынынга комитет шаа-биле киржип, оларның талазындан кылып чорудар ужурлуг ажылдарны бүрүнү-биле күүсеткенин айыткан.

— Ынчалза-даа кандыг-даа өнчүнү хуужудары ындыг-ла амыр эвес ажыл. Бир-тээ, бо айтырыг бистиң бөгүнгү амыдыралывыстың кол айтырыгларының бирээзи болу берген чүве болганда, ооң, хуужудулганың, канчаар чоруп турарын бүгү чоңга ажыт-чажыт чокка чедирер ужурлуг бис. Ынчангаш бо парлалга конференциязын эрттирер деп шиитпирлеп алдывыс — деп, Мерген Кыргысович чугаалады.

1992 чылда эт-хөреңги хуужударының талазы-биле элээн ажылдар чоруттунган. Дыка хөй садыглар, чоңга ачы-дуза чедирилгезиниң черлери хуу өнчүже шилчээн.

Муниципалдыг эт-хөреңги хуужударының айтырыгларының талазы-биле килдистиң эргелекчизи Санда Сарыг-оол-овна Монгуштуң дыңнадыын ёзугаар алырга, Кызыл хоорай Совединиң Биче чөвүлелиниң бадылааны хуужудулга программазын ёзугаар Кызылдың бүдүрүлге черлериниң болгаш өске-даа объектилериниң 30-ни хуу өнчүже эрткен чылын шилчидер турган. Херек кырында 175,7 млн. рубльдиң 36 объектилери хуужуттунган. Шак ол хуужуттунган черлерде кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгелер тургустунгулаан. Бо хүннерге чедир хамаатыларның хуу өнчүзүнче шилчээн 36 черлерниң чүгле 10-уң ээлери бүрүнү-биле садып ап шыдаан. А ол саттынган объектилерниң ээлеринге садып ап турар чериниң ниити өртээниң 30 хуузун чиигелде кылдыр казып каапкан, оларның садып ап шыдапканын сагындырып каргза артык эвес.

Күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңги хуужудулгазын ийи аңгы хевирге садыпсаарып, эрттирип турар болгай. Сааржылгалыг конкурстарны аукционнарга бодаарга, хөйнү эрттирген. Күш-ажылчы коллективтерге берген чиигелделерни өөренип көргениниң түңнелинде конкурска 123,7 млн. рубльдиң 24 объектилерин садып, хуужуткан. Ында 14 садыг, 2 ниитиниң чемненилге чери, дооступмаан тудуглар бар.

Ажык аукцион садыглажыышкынынга 38,6 млн. рубльдиң 9 объектилерин саткан. Оларның 4-ү чедир туттунмаан тудугларга хамааржыр, чаңгызы ниитиниң чемненилге чери, а 4-ү садыглар. № № 27, 29, 33, 34 садыгларның ээлери садып алган объектилериниң өртектерин бүрүнү-биле төлеп шыдапканнар.

Парлалга конференциязының үезинде бо хөй санныг саттынган объектилерниң өртээ 100 млн. ажыг рубль болган деп дыңнааш, баштай хөй-ле акша кирген-дир деп бодаан мен. Херек кырында ындыг эвес чүве-дир. Бо хүннерге чедир хуужудулгадан 21,5 млн. рубль кирген. А ону үлээр черлер-ле хөй. «Россия Федерациязының күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгезин черлериниң хуужудулгазының дугайында» Хоойлу ёзугаар муниципалитет эт-хөреңги хуужудулгазындан кирген акшаның 45 хуузун түс чер бюджединге арттырар. Ынчап кээрге, комитеттиң ажылдакчыларының биске дыңнатканын ёзугаар алыр болза, 8,1 млн. рубльди хоорай бюджединче кирер, Тываның республика бюджединче 4,1 млн. рубльди, Россия Федерациязының бюджединче 3,9 млн. рубльди, Россияның Эт-хөреңги фондузунче болгаш Эт-хөреңги айтырыгларының талазы-биле күрүне комитединче 195 муң рубльди тус-тузунда шилчидер.

Дараазында сөстү Тамара Чүлдүмовна Чамзын алган. Ол чуртталга бажыңнарының канчаар хуужуттунуп турганын чугаалаан. 1992 чылдың январь— декабрь айларда чурттап турар бажыңын хуужудуп алыры-биле 4511 хамаатыларның билдириишкиннери кирген болуп турар. Ниитизи-биле 371,8 муң дөрбелчин метр шөлдүг 3820 квартираларны саткан. Хуужуттуна берген бажыңнарның ниити өртээ 59,2 млн. рубль болган, а оон кирген акша—14,4 млн. рубль. Оон 8,7 млн. рубльди Кызыл хоорай бюджединче шилчиткен.

Чоңга 1066 квартираны халаска берген. Ол дээрге 63,7 муң дөрбелчин метрниң 7,9 млн. рубль өртектиг чуртталга шөлү-дүр.

Бо чүүлдү парлалгага белеткеп турда, Тыва Республиканың Дээди Совединиң он сески сессиязынга улус депутаттары Тыва Республиканың чурттакчыларынга оларның чурттап олурары бажыңнарын халас хуужудуп алыр эргени берип, ону күштүг болдуруп бадылаан.

Парлалга конференциязынга комитеттиң ажылдакчылары журналистерниң айтырыгларынга харыылааннар.

Юрий ДАРБАА.
(«Шынның» корр.).

Чыжыргана үзү. Ооң ажык-дузазының дугайында дыңнаваан, оон-биле эмненмээн кижи ховар дизе хөөредиг чок боор. Чыжыргана үзүн моон мурнунда чүгле кижилер холундан садып ап турган болзувусса, ам ол үнелиг эмни Кызылда амыдырал хандырылга бажыңының ийиги каъдында «Бойдус» бүдүрүлге чериниден чүс граммда 400 акша-биле садып ап болур арга тыптып келгени өөрүнчүг.

— Чыжыргана үзүн кылып эгелээнивис биске чаа чүүл болур. Үстүң шынарын Новосибирскиниң лабораториязынга хынаарга, өске черлерде кылып үндүрүп турар үстерниң шынарындан ушчок эки болган — деп, чыжырганаңы арыглап белеткээр ажылчын Семен Михайлович Тарбастаев улуг чоргаарал-биле чугаалаар болду.

«Бойдус» бүдүрүлге черин Ирина Монгушевна Кара-оол билдилиг удуртуп турар. Коллективте ажыл-ижинге бердинген кижилер хөй. Ындыгларга фармацевт В. А. Капустина, инженер А. П. Подставнев болгаш өскелер-даа хамааржыр.

ЧУРУКТА: С. М. Тарбастаев.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ТЕРЕКТИГ-ХЕМНИҢ КИЖИЛЕРИ

Кандыг чурттап ор сен, малчын?

1. ХОЙЖУ ДОЙНУР КИРОВ

Ол болу тудуг талазы-биле мастер кижи. Ооң кадайы Дожул-Седова садыгжы мергежилдиг. Оларның ада-иелери ТАР үезинден бээр колхоз, совхозка сурагжаап хоочун малчыннар чораанар. «Хол изин бут чандыр баспас» дижири ышкаш, олар Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозка хойжулап эгелээнинден бээр ындыг-ла үр үс эртпээн. Бо аныяк малчыннарның аргадуржулгазы чоорту бедип, ажылынга мергежил, туткан холу дыңзып, тура-соруу быжыгып келгениниң түңнелинде, оларның көргүзүглери чоорту экижип келген. Харын-даа совхозтуң чамдык хоочун малчыннарын ашканнар. Эрткен чылын Дойнур Киров төрүүр чүс хой бүрүзүнден-не 90 хураганны менди доруктургаш, совхозтуң мурнакчы малчыннарының санынга кирген. Хойжу өг-бүле кышка удур кажаа-хоразын, бажың-балгадын септеп алган, коданында малга чиртир сигени бар.

— Хойларывысты кышкы болгаш эрте часкы үеде оолдадырын бодап турар бис. Эрте төрүттүнген хураганнар келир кышка чедир эки өзүп доругуп алыр. Эрте төрээн хойларның деңгилде-семиртилгези база эрте эгелээр боор чүве. Ол үелерде төрүттүнген хураганнар кузун дыка шывырак болур, эр хураганнарның дензизи 45 килограмм чеде бергилээр. Ынчангаш оларны күрүнеге дужааптып болур. Кышкы үеде нарын дүктүг хойларны оолдадыры улуг харысалгалыг болур. Оларның хураганнарын чылыг, чырык кажааларга доктаамал тургузары негеттинер, а хойларның боттарын эки чемгерер, суггарар — ажылла хөй болу бээр. Оларны ынчаар ажаап-тежээвес болза, хураганнарының өзүлдези чер албас, хойларның сүткүрү кудулап кээр. Чаш хураганнарның өзүлдезиниң баштайгы айларында «А» болгаш «Д» витаминнер кончуг херек апаар. Олар хураганның мандып өзериинге аажок дузалыг болур чүве—деп, малчын чугаалап турар.

Кандыг-даа чурттуң ниити-лел-политиктиг амыдыралынга өскерлиишкиннер черле болур. Шак ындыг чаартылгалар амгы хүннерде бистиң республикада улам калбарып, чаа ёзу-биле амыдырап, ажылдаарын кижи бүрүзүнден шиңгызы-биле негей берген. Ону шыдамыккайы-биле ажып эртер дээрзин Дойнурлар баш бурунгаар билип, боттарының талазындан чогуур чүүлдерни кылып, бүдүрүп турарлар.

2. ЧЫЛГЫЧЫ ТАРАА ЧООДУ

Чылгы мал ажылының мергежилин, оон-биле ажылдаары—амыр эвес херек дээрзин кым-даа билир. Бир эвес чылгының белери часкы оолдаашкының үезинде арган болур болза, олардан четче кулун алыры болдунмас. Ол дугайын Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң чылгычызы Тараа Дажыевич эки билир. Ынчангаш ол эрткен чылын дыка кызымак ажылдаан. Түңнели эки болган. Чылгычы бе бүрүзүнден-не кулунну камгалап ап, ону доруктуруп шыдаан.

Амыдыралга моондактар, бергелер таварышпас ажыл турбас болгай. Олар Тараа Чоодуңуң күш-ажылчы базымнарын база оюп эртпээн. Төрүүр чүс бедеи-не ынча кулунну менди камгалап алыры амыр эвес херек. А оон кадында ооң чылгызын он чуктүп оорлары, ойнуп-чиктиң бөрүлери ызырты сүрүп, чылгычының бичии-ле хозаш дээрин манап чоруурлар. Ынчангаш ол эргалыг-ла чүве болза, чылгызын сыртының адынга суп алгаш удуксаар, эштежир-ле чүве болза, ээзиниң адаанга тургузуп алгаш одарладыксаар. Шак ындыг сагыш човаачал кижиниң кадарган чылгызы менди болгаш хүр кыштап келген. Чылдың үелериниң аайы-биле оларны чөптүг ажыглап, чылгының күш-деңгелдиг болдуларының аргаларын ыяк билир апарган.

Рынок харылзаалары улам калбарып турар бо берге үеде чылгыны хөйү-биле өстүрериниң амыдырал негеп келген. Ынчалза-даа бистиң республикада чылгы малды өстүрер, ону чөп ажыглаар талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглер дыка-ла чөгенчиин билип турар бис. Ажыы-биле чугаалаарга, ону болур-чогууру-биле үнелеп көрбейн, өстүрүп көвүдедир, уксаазын экижидер талазы-биле ажылдарже кичээңгей дыка кошкак болуп турар. Ынчалза-даа чылгычыларның ажылын, бо малды өстүрериниң аргазын Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң директору В. Д. Чооду, кол зоотехник В. К. Оюн боттуг чорук-биле шиитпирлеп турар.

Амгы хүннерде чылгычы Тараа Чоодуңуң коданы хүрменди. Арбын ажы-төлдүң адазы, ажылынга кызымак, чүткүлдүг, эрес-кежээ чылгычы дугайында шүлүүмнү киирип көрейн:

Ушта челер доруун мунган,
Үрук тудкан, чылгы бөлген
Эрес түрлүг Чооду Тараа
Эзир куш дег, кылыйтып
тур.

Аңзыг, дошкун эмдик аътка
Аъттангаштың дап-ла берди.
Айыпайндыр киштевишаан
Аът дошкун дывылап тур.
Ийи бутка өрү куштааш,
Ойта барып дүжер часты.
Изирниккен эриң тоор чок
Олудундан салдынмады.
Ээзинден хойдукан аът —
Эрес эрниң холун эртпээн.
Суглуун дайнап, бажын
савап.

Суларакcай берген тур он.
Малдан коргуп, могаар
кижи
Барып-барып Тараа боор
бе?

Башкы колунун
дыңзыдыпкаш,
База катап муна каапты...

3. САРЛЫКЧЫ БҮЛЧҮҢ УВАНГУР

Сарлыкты одарладырының, ажаап-тежээп өстүрериниң аргалары инектинден сыр өске-дир дээрзин хоочун малчын Бүлчүң Увангур ооң хүлээп алганының соонда эскерип каан. Кыштың чиккылама соогун-даа, кылын харны-даа ол тоовас: оъттап чораан черинге-ле чыдып алыр. Кадыр-бертке, хая-дашка-даа торулбас, оът-сигенни кадыр-берт черлерден-даа, хар-хөртүк адаандан-даа тып алыр, чүглуп-даа, чудап-даа өлбес, эрес амытаннар. Аажы-чаңы берге: кагар, тевер, үзер— оваарымчалыг болбас болза ондактыгла.

Төрүпкенде аңаа инекке дөмейлешпес, оозу кончуг. Чаныңдаза ээзин безин чагдатпастап, дошкуурай бээр.

Амгы рынок үезинде сарлыктан чиик өртектиг эътти, сүттү алырының бүгү аргалары бар. Чүге дээрге сарлык малдыг ажыл-агыйлар оларга чылыг кажаа-хорaa тудуп, чымчак сиген белеткеп, сүүзүннүг чемнер-даа садып турбастар болгай. Сарлыкчы Бүлчүң Увангур ол малды кадарып, өстүрериниң талазы-биле улуг дуржулгалыг, бедик мергежилдиг кижи. Ынчангаш совхоз дирекциязы ооң ажылын үнелеп, шаңнал-макталга үргүлчү киирип келген.

Амгы шагда сарлык малды ажыл-агый бүрүзүнге арбыдадыр тудар болза, ажык-кончаавы оон хөйнү ап болур.

4. МЕХАНИЗАТОР-БРИГАДИР ВАЛЕРИЙ ЧАТКАР

Белде чыдар ховуларның
Беримчези улуг-ла ийин.
Механизатор Валерийниң
Мергежили бедик-ле ийин.

Пéет, бон дугайында ынчаар ырлап-даа болур. Чүргүй-оол Хомушку аттыг коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезиниң хову ажылын сайзырадырынга ооң киирген үлүү улуг. Ол кандыг-даа чүүлдү чедип алыр сорулганы салган соонда соксаш дивес соруктуг кижи. Оон чедиишкиннери эвээш эвес. Бир гектарга онааштыр өстүрүп алган бедик дүжүдү дээш ооң бригадазы республикага бирги черже үнүп турганы таварылга эвес болгай. Кызымаккай чүткүл-биле хынамчалыг кылган ажылдың түңнели-дир.

Эрзин, Тестен тараа үнмес
Элезинниг ховулар дээр
Бадыткалдар, догаашкыннар
Барымдаа чок хоозун
сөс-түр.

Таарымчалыг хөрзүн турда,
Тандызының суу барда,
Дазыр шөлдү холга киирип,
Тарып, чарып болбайн
канчаар.

Кадыг-чымчаан шиливейн,
Хая-даштын оваарбайн
Хамаанчокка чажып
каарга,
Кадып калбайн, халас
барбайн.

Чемишчидип, чемгербеске
Черден дүжүт халас келбес.
Чаагай дүжүт өстүрерде
Чаткар-биле сүмелеш лаан.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.,
Берт-Даг суур.

БАШТАЙГЫЛАРЫН АЛГАН

Барын-Хемчик районнуң «Хөндөлен» совхозунда 19 коданда хой, өшкү, 5 коданда сарлык, чылгы мал хүр кыштап турар.

«Барлык» совхозта 1900 баш төрүүр хойдан 418 хой бо хүннерде төрээн боор турар, чаш хураганнары онча-менди.

Малда ниити байдал амдызында эки. Оон-биле кады кадарчыларның кыштаглаашкын үезинде амыдырал хандырылгазының айтырыгларынче база чогуур кичээңгейни угландырып турар.

Чижээ, хойжу Багай-оол Сарыгларның коданында 286 баш төрүүр хойнуң 145-и оолдапкан, ынча хураган алдынган.

Бо чылын хойжулап эгелээн Алдын-оол Шырыптың аалында 291 төрүүр хойдан 111 баш, а Александр Саяның кыштаанда 80 хой оолдапкан, малчыннар чаңгыс баш-даа хой хоратпааннар. Совхозтуң мал ажылының тускай эртемниглери малчыннарже чогуур кичээңгейни углап, чаа төрүттүнген хураганнарны дугаарлап, аарыгларга удур сыкыртыышкыннарны дораан кылып турар. Оон-биле кады суг сөөртүр ийи машина-биле чылыг сугну үзүктел чокка чедирип турар. Хойжуларда мал чеми четчир.

Хойдан-на хураган

Совхозта 1711 баш төрүүр хой бар. Хой оолдаашкыны эгелээн. Бо хүннерде 535 баш хой төрээн болгаш ынча хураган онча-менди алдынган. Ылангыя Дадар-оол Ооржактың коданында 180, Александр Хомушку сугда 80, Владимир Күжүгеттиң хоюндан 84-ү төрээн, чаш хураганнар хорамча чок камгалап алдынган.

Мал чеми кыштагларда четчир. Суг сөөртүр бир машина доктаамал малчын коданнарының кезип чоруп турар.

• • •

Хоюг-оол МОНГУШ.

Эки сеткилдиг кижилер

ЧАГАА

Акым болур Дүмен-Байыр оглу Биче-оол Монгуш кады-кырааны Долзатмаа чаавай-биле өг-бүле тутканындан бээр 50 чыл алдын юбилейин демдеглеп эрттирерин төрелим оол (артист кижи) дамчыштыр дыңнатканын билип кааш, бодалдарымга акым дугайында караш кылынган чамдык ужуралдар мени бо одуругларны бижиириниче албадапты.

Боттарывыс Барыын-Хемчик кожуунунуң Сарыг-Белге монгуштарның ук-ызыгуурундан укталып бодараан-даа болзувусса, монгуштар, саттар, кууларлар, сааялар, салчактар болуп, ол чоок-кавы турар девискээрлер Өвүрнүң Саглызы, Чөөн-Хемчиктиң Чыргакы, Чыраа-Бажы, Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык, Бай-Тайганың Шуй, Көп-Сөөк ынчаар чамдыктарывыс өскүс-чавыс арткаш, өскелеривис азыраандыга баргаш, алыс төөгүзүнде шак мынчаар чашкан тараа дег, тоо быдарап тараанывыс-даа чадавас. Кыс уругларда орус, казах, хакас, бурят-даа фамилиялар бар апарган дивес силер бе. Боларның шуптузун силерниң бо байырлыг хүнүңерде чыыпкан болза көрем.

Амыдырал чаңгыс черге таптаар эвес. Үе-шагның өскерилгенин кандыг дээрил аан. Ам бо берге үеде адырык, хоорук чурттап болбас дижири-ле чөптүг хире. Кажар-оптуг, сагынгыр, тывынгыр, шимченгир кижилер дөргүл-төрел, эш-өөр тыртыжып, мал-маган тудуп, ие-черже көрнүп, тайга-таңдызындан халбактанып, арат ажыл-агыйын шуудадып кирипкен. Демнежип ажылдаарындан чалданыр, аразында арга-сүме чок чурттап чоруурлар хажызында хайгыылчы болуп, аамайланы берген олурбушаан. Ам кайда-даа ат болган, арын-нүүр ышкындырган: чамдык дарга-бошказы-даа таныш-көрүш «дагыр салаа» тыртар, кым-бир кижиден ажыр ап чип, артыкка сыырыптарын бодаар, шала кошкактарын — олутпайларны бастыр, балдырлаар. Канчаарга-даа эрге-дужаал турда, кара туразында чаңнаашкыннар кайда-даа тергиидевишаан.

Бо кайгамчык байырлалга Монгуштарның улуг оргээзинче бодуңарның хан төрээн чоок ха-дуңма кижилериңерни чалап турарыңарда утка-ла бар харын. Кырганнарның хөй кезии «кызыл-дустааң», арткан өгбелерни салаа базып санаарга безин каш-ла борбак кижи болгай. Хоочун өгбевис силерниң аал-оранынарга эртер бо ужуражыышкын чүгле силерниң өг-бүле тутканыңарның алдын юбилейи-биле холбашкан эвес, а амгы ядыы, түреңги байдалга чыгадып келген коргунчуг үе-шакта арга-сүме алчырының бир ажыктыг чыыжы болуру чугаажок.

Чаавай-биле өг-бүле тутканыңарның 50 чыл болганын демдеглеп, 70-тиң бедиинче харап ора, эрткен оруун эргилдир көрүп, келир салгалга ести арттырып кааныңарга чоргаарланыр эгелиг-даа силер ынчаш. Төрээн чериң Аянгаты чараш-ла оран. Аңы-меңи, балык-байланы, тараалаң шөлдери, аржаан сугларын кандыг ийик. Кат, чодураа, тооруу шуут-ла суур чоогунда. Ындыг каас чараш, чурумалдыг чурттуң оглу амыдыралга ынак, ажылгыр-даа болбайн канчаар.

Биче-оол (Долгаар) Аянгатыга МЧАЭ, колхоз, совхоз тургузуушкунунуң үезинде эвээш эвес үлүг-хуузун киирген. Тракторист, чолаачы мергежили-биле дыка-ла үр ажылдаан. Республиканың херглекчилер ниитилелиниң автобаазазынга тургаш, Тываның шупту районнарын эргип, кезип, кагпкан. Пенсиялап алза-даа, сөөлгү чылдарда малчыннааш, сарлык кадара берген.

Кады ажылдап чораан эш-өөрү ооң машина-техниканы тергиин эки билирин магадаар. Төрүмелинден техникага салым-чаяанныг болганындан, ооң машина-балгатты эптиг башкарып билиринден чүве ийикпе, азы Аянгатыда Биче-оолдарның санының хөйүнден-даа болганы чадавас, ону мен бичии турумда-ла, адын-даа адавас, анаа-ла Долгаар дижир чоржук.

Хоочун чолаачы акым-биле бир дугаар таныжылгам бичии тургаш эгелээн. Ынчан аалывыс Тээлиге турган. Чаш турумда-ла, амыдыралдың аайы-биле авам күжүр соңгу адам-биле өг-бүле тудкан. Азыраан адам: — Аянгаты монгуштарының ызыгуур төөгүзүн билип ал, оглум — дээш, акым Күнзенни башкарткаш, чыраа, сарыг челер аъттарны орукка белеткээш, белек-сөңнүг үдепкен. Суур-даа четпейн чыткаш, бир-ле тараа шөлүнге хөлүн эрттир боткур эвес, шилгедек дурт-сынныг, бажының дүктери сарыгзымаар кара, чугажак шырайлыг, эвилең-ээлдек көрүштүг, чылыг-чымчак сөстүг аныяк эр-биле ужуражып кээривиске, алыс сөөгү кыдат уктуг, чоок төрелдерниң бирээзи Биче-оол Монгуш деп кижи бо-дур деп, акым Күнзен таныштырды. Дүн база дүшкен. Ол аразында суггур чаъс кудуп келген.

Сарыг-Бел баарында суурже кирерде, Түмен-Байыр оглу Биче-оолдуң башкарган машиназының кабиназынга олурупканым ол-ла хевээр сагыжымда артып калган. Ол 50 чылдарның эгези-дир.

60-80 чылдар амыдыралдың кончуг-ла нарын дилиндээ турган чадавас. Артында-ла чамдык арагачы орустар өттүнүп, кырлыг стаканны чык долдур куткаш, чыккыладыр ижер ийик бис чоп. Араганың кырынга чам үпер деп чагып, сургап-даа чоргуладын.

Ыт ишпес кара сугже дүлдүңгештиң
Чыргалаңны човуланга солуп алгаш,
Ыядыгны, түрегделди, кочулалды
Шыны херек, мага хандыр көрүп келдим.
Чалатса-даа, чассыг оглум Артыш бар-дыр.
Чай та кандыг, чашты кааптар эргем чок-тур.
Хайым хөлдүг базаар, садыг черлеринде
Хайдынып каап, базып тур деп бодава, акый.
Чаавай-биле өгленгештиң чартык чүс чыл
Чаагай, эки чурттап, хөглеп алган силер.
Шак бо хүнде чаңгыс Салчак келбезе-даа,
Чашкан чажыыӊ бүрүзү-ле буян болзун!

Данзы САЛЧАК.

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮНГЕ ТАЙЫЛБЫРЛЫГ СЛОВАРЬ

(Эгези № 185, 189, 210, 214 «Шында»).

ШАКТЫР БОО — аксындан октаар, тургузар буттуг шагар боо. Дарыны, окту боонуң аксынче ургаш, кузумууру-биле чаза тырып алыр. Оттук дажының чамыкты сүвүре дегенниңден от үнгеш, частыышкын кылыр. Шагарлыг боону тыва араттар аңнаарындан аңгыда хомду дайынынга база ажыглап чораан.

СААДАК — идээжи, кавынды, октар, чаат, быстан уштупсуп ап чоруур, былгаардан дааараан, тыва угулзалыг хөм кур.

ЧАНЧЫК — былгаардан кылган, борбак ок урар хап. Чанчык-биле кады боо үзээринге херек, мыйыска кудуп каан сыыргак чилиг чоруур. Даңзага тыртар таакпы хавы.

ИДЭЭЖИ — аксында холалыг, тас алгыдан дааараан дары хавы. Холаның ишкири, херек дарының хемчээли ол.

БӨСКЕ — шактыр боонуң чамыын дуй кедирип аар, даарап каан морзук, тарбаган кежи.

ШАНА — аң бышкаа-биле дедир шап каан чолдак хаак.

ҮГДЕШКИ — ийикче хар кирбезин дээш кедер, дискекти тенниг харагандан камгалаарда, чүвүр даштындан кеткеш, чүвүр баанга баглап алыр ийи аңгы алгы хончулар.

ЧҮҢГҮ — хая карты-биле дыт чөвүрээзинден алыр, шылба хоюг кызыл дозу. Чүңгү-биле ээрниң мурну, соңгу баштарының арнын кызыл өңнүг кылдыр, дүңгүрнүң туладзын, орбаны шала кызылзымаар кылдыр будуур. Ол амгы үениң эң эки дозулары-биле дөмей, карталбас, быжыг болгаш чайыннанып турар кыланнааш болур.

ӨГ ИШТИНИҢ ЭДИЛЕЛДЕРИ — ожук, тавыыр, үлгүүрге, орун, сыртык, аптара, шулгуурга, ширээ, олбук, чүък, доскаар, аскыыш, ширтек, сарыг-кидис, чээк, энчек, кавай, аткыыш; ширбиниш, кыскаш, хаарыыл, илбек, таар, деспи, согааш, бала, шай согаажы, дус хавы, шууруун, чылапча, чайгыыш (шишкиниш), хол дээрбези, паарыыл (туткууш), чүлгүүш, тос-карак.

ТЫВА ОРУН — шиви ыяжындан чазап кылган, дөрт буттуг, кырында ширтектер чаткан, удуур, чыдар эдилел.

ТЫВА СЫРТЫК — хыл, дүк тырзап шөйбек хевирлиг, өөз чарык эт. Ол чугажак ыяш арынныг, ооң хилиң пөс-биле хаптааш, кожаа, тана-биле каастап каар. Сыртыктың арның чиңчи (янзы-бүрү) өөктер, торгу, хорагай артынчылары-биле каастаан боор.

ШИРТЕК — ак хой дүгүнден өйген кидисти дүктери үлдүрезин дээш, хана-карактай сырааш, кыдыып кылын кызыл пөс-биле хаштаан өг иштиниң чадыы. Ширтек үш янзы: дөрге чадар, чүък баарынга чадар, орун баарынга чадар.

ЭНЧЕК —эң аккыр, чымчак, хоюг, хураган дүгүнден чугажак кылдыр салган кидис. Тыва улус энчекти пөс орнунга ажыглап, чүгүн, орун-дөжээн шып чораан. Оргаадайны чалбарып каскаш, база ак энчекке ораап эккээр турган.

АСКЫЫШ — чүгеп, чулар, аргамчы, сыдым, содурге, кижен, дужамык азар хана бажында ытпак ыяш.

ТАНА — суг куртунуң хавындан кылган, маңган ак өөк. Ону Тывага кыдат садыгжылар эккеп турган.

ТОС-КАРАК — сүүк чүүлдүң дээжизин (сержим) болгаш тос аржаан (артыш, шаанак, агы, каңгы, шиви бүрүзү, чойган карты, колаң-хаак, сүт, суг) чажар эдилел. Тос-карактың тос караның (үдүнүң) бажы төгерик-даа, дөрт булуңчуктуг-даа болур. Бистиң өгбелеривис тос-карактыы кызыл, сандан ыяштан (кыдатта үнүп турар ыяш) кылып ап чораан. Чук чок ыяштан (ак сөөктүг хадың, тал) база кылып ап болур. Чажыгны тос-карактың ужундан эвес, ортузундан гудуп алгаш, чаңгыс черге туруп алгаш чажар.

АЪТТЫҢ ДЕРИГ-ХЕРЕКСЕЛИ — эзер, көвенчик, базыткыыштар, эзеңги, эзеңги баа, төрепчи, деспи, дерги, колун, чирим, шавылдыыр (шавылыыр), чонак, дерлик, кудурга, хөндүрге, кижен, дужамык, аргамчы, сыдым, урук, чеп-аргамчы, кымчы, чулар, чүгеп, мунгаш-дыы, белдир, чылдыргыыш, салдырык, узундыы, дага, таалың, ыңгыржак.

ЭЗЕР ЧАВЫЖЫ — эзерниң ийи талазында дерги үттерлиг калбак ыяштар. Ону уран шеверлер хадыңдан эптеп, чазап чораан.

ЭЗЕР МӨГЕЖЕЗИ — сыын мыйызының даштыкы карты-биле быжыглап каан эзерниң мурну, соңгу баштарының кыры. Эзерниң баштарын быжыг болзун дээш хадың дазылындан кылыр.

ЭЗЕР КОНГАЗЫ — эзерниң мал оргазынга дегбес хос чери.

КӨВЕНЧИК — эзерниң кырын чымчактаан кидис. Ооң кырын кызыл шекпен-биле шап каар.

БАЗЫТКЫЫШТАР — мөңгүнден азы холадан хевирлеп кылган, көвенчикти эзерге быжыглаан каасталга демирлер. Базыткыыштар чечек азы өөк хевирлиг болур.

ДЕСПЕ — тыва хээлиг, эзеңги бааның кырынга чоруур бичежек хемчээлдиг былгаар хөм.

ТӨРЕПЧИ — кылыы, ортузу тыва хээлиг, былгаардан кылган хөм. Төрепчиниң аъттың ээгилерин уя, колун, чиримниң кожуглары өйбезин дээш чымчактаан болур. Төрепчиниң сыдым-биле аът төрепчилээринге ажыглаар. Төрепчилээр деп ат оон тывылган.

ДЕРГИ — эзерниң соңгу, бажыкы дергилери. Бажыкы дерги эрай кыскажак, соңгу дерги шала узун болур.

КОЛУН — дөрт-буттай багдан өрүп каан, бажында дээктиг эзерниң демир баштыг быжыглаашкыны.

ЧИРИМ — үш азы дөрт өргүлүг, колун-биле эзерни аътка быжыглаар баг.

ДЕРЛИК — чымчактаашкын, ол аъттың дерин сиирер.

КУДУРГА — дөш бадарда эзер, ыңгыржак куду чылбазын дээш кудурук дөзүнге кедирип каар чымчактааштыг (сокулзаштыг) ийи ужу өрүглүг калбак баг.

(Уланчылыг).

Шанчы САТ.
Төөгү башкызы.
Барыын-Хемчик район.

«ШЫННЫҢ» АНЫЯК НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Эргим аныяк өңнүктер! Бо чүүлчүгежимни силерге — Тыва Республиканың амдыызында чээрби бир хар четпээн хамаатыларынга бижидим. Чүге чээрби бир хар четпээннерге онзалап бижээним ол? Чүге дээрге делегейниң хөй чурттарында чээрби бир хар четкен назы-харны бышкан назын деп санап турар, ук чурттарның хоойлужудулгазы 21 хар четкен хамаатыларынга соңгудар эргени тыпсып турарын билир болгай силер.

Силерге бо бижээн чүүлүмнүң кол сорулгазы мындыг. Бирээде, тыва улустуң уттундурган азы уттундуруп бар чоруур мерген угаанныг, чечен, ханы утка-шынарлыг үлегер сөстерин, домактарын катап тургузары. Ийиде, төрээн чонунуң шылгараан угааныг үлегер сөстерин, домактарын өөренип алыр, амыдыралынга, өөредилгезинге, аажы-чаңынга ажыглаар талазы-биле аныяктарга дузалаары, оларга идигни бээри болур. Мээң бо чүүлүмде кирген үлегер домактарның утказын тайылбырлаан чагааларны бижиирин Тываның чээрби хар чедир назылыг оолдар, уругларынга сүмеледим. Шуптузунга тайылбыр бижиири албан эвес.

Мээң өскен-төрээн чуртум — Чаа-Хөлдүң чонунуң чугаалажып чораан үлегер домактарның чүгле чамдыызын сактып бижээним бо. Ынчаарга өске черлерниң чону оон арай ылгалдыг, аянныг, улам чараш болгаш ханы утка-шынарлыг кылдыр үлегер домактарны ажыглап чораан черле магат чок. 1993 чылдың январь 1-де үнген № 1 «Шын» солунга төөгү эртемнериниң доктору Юрий Лудужапович Аранчын солуннуң бүгү номчукчуларынга эң чаагай күзээшкиннерни илергейлевишаан, Тес-Хем чонунуң шаандагы йөрээл сөстерин сактып бижээнин хөй номчукчулар аажок сонуургаан болду.

Үлегер домак бүрүзүнүң алыс утказын аныяк номчукчулар тайылбырлап бижиир кылдыр дараазында кезек одуругларны чүүлүмде киирдим.

Ада көрбээнниң оглу көөр,
Ие көрбээнниң кызы көөр.
Аът болуру кулунундан,
Кижи болуру чажындан.
Аныяандан адын камна.
Арага үстүнге чүгле
Чам үнген дээр.
Але дээр кижи авыяастыг,
Ала карактыг мал дезиг.
Аныяан айбылаар,
Анайын алгыртыр.
Адазының чассыгбайы
Аъды чокта чүнү мунар.
Иезиниң чассыгбайы
Идии чокта чүнү кедер.
Адазы мөчүүр, оглу артар,
Аъды ужар, баглаажы артар.
Алдынын алыр, аптаразын каар.

Амытан чон аразында
Авам караа чымчак.
Адам каккан дүжүметтиң
Ала караа дешкен болза,
Аъдым чиген улдуруктуң
Азыг дижин сыккан болза
Алы өлүрүнүң орнунга
Боду өлгени дээре.
Аксындан аштатпаан мен,
Эктинден элетпээн мен.
Бардам багай, пар ыяш хөөлүг.
Бак төрелдиң орнунга
Хары кижи дээре.
Бодуңну богдага деңневе,
Эжиңни эникке дөмейлеве.
Бодуңуң бажында теве көрбээн,
Эжиниң бажында тевенени көрүп каан.
Бак кижиге шынын сөглээн кижи өштүг,
Баг туткан кижиге ызырар ыт өштүг.
Балык бажындан чыдыыр.
Бак кижи бачыттыг,
Пар ыяш хөөлүг.
Даарта чаг орнунга
Бөгүн өкпе дээре.
Даг көрбейн, эдээн азынма,
Суг көрбейн, идиин ужулба.
Дөрт ада төөгү чокта
Төре хереэ бүтпес.
Кыдат кижи кылган ышкаш,
Хылдыг хөгжүм ойнаан ышкаш.
Көшкенде теве херекчок.
Кешкенде хеме херекчок.
Кара аяк харыылыг.
Кадыр дөш карылгалыг.
Кижи чымчаан кижи тывар,
Ыяш чымчаан торга тывар.
Кижи караан кыланнатпас,
Ыт думчуун борбаннатпас,
Кижилигни кижи канчаар,
Кижеенигни бөрү канчаар.
Кызыл-чыртак сөстен калбас,
Кызыл чиңчи баштаңгыдан калбас.
Отка, пашка дүшпес болза,
Оолдуң опан-чипени эки.
Аксы чыдый бербес болза,
Кыс уругнуң томааннызы эки.
Оюн бажы орааштыг,
Каткы бажы халаптыг.
Өлген кижиге читкен
Аът аазап болбас.
Өлден артар
Өрттен артпас.
Өртемчейниң үүлезин
Өртээр эвес, баглаар эвес.
Тенек тенекке ынак,
Дезиг дезигге ынак.
Тенек кижи бак,
Терек бүрүзү ажыг.
Улугну улуг дээр.
Бичени биче дээр.
Хаандан хаалгачы кончуг.
Хоочун коктуг,
Хола кактыг.
Хүн күзел,
Тын алдын.
Чыдында чыргал чок,
Олутта олча чок.
Чылгычының шыырында,
Чытчының бодунда.
Чыланның шокары даштында,
Кижиниң шокары иштинде.
Чаараанда саяктаар,
Ядараанда хамнаар.
Чеми чокта харам аттыг,
Чеви чокта чевен аттыг.
Чечек черде,
Чечен менде.
Ынганының бажын ыт чизин,
Ыңгыржааның бажын өрт чизин.

Алексей ДУГЕРЖАА.

БУРГАН-ЫНАКШЫЛ

Амгы үеде тыва чон сарыг-шажынга калбаа-биле чүдүп эгелээн. Хайыралыг бурган ГОТАМА БУДДАНЫҢ чуруктарын бажыңнарында хүндүлеп азып алган, тейлеп олурар апарган. Хову-Аксы суурнуң чону мерген угааныг Чырыткылыг 14-кү Далай-Ламаның чуруун парлаан календарьларны садыгдан чалап саткылааш, хоолзаш база-ла аскылап алганнар.

Бурган деп чогум кымыл? Бурган дээрге-ле ынакшыл-дыр деп харыылап болур. Чүге дээрге ооң өөредиинде кижилерге бүгү-ле чүүлдерге ынак болурун өөредип турар. Ынакшыл — ыдыктыг бурганның төлү, чаяалгазы. Авазы төлүнге ынак, ажы-төлү авазынга ынак. Кижи — ынакшылдың эдилекчизи. Бурган ынчаар чаяап каан.

Амгы үеде чамдык чазыыл чок оолдар төрүп, азырап каан иелеринге хол чеде бээр болгай. Ол чүдүлге чок чоруктуң, бурган өөредиин билбезиниң хайы.

Чүдүлге дээрге-ле — бүзүрел-дир. Кижи болуунга, ада-иезинге, эш-өөрүнге, башкыларынга бүзүрээр. Чүге дээрге олар шупту — бурганның төлдери-дир. Ынчангаш кижи бүрүзүнде эки талалар бар.

Оюн КОРОДА.
Хову-Аксы суур.

УГБАВЫСКА ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң оглувус, дуңмавыс шериг чоруткаш, 6-7 ай болганда хенертен чагаазы чиде берген. Сүт-Хөл районнуң шериг столунга дыңнадырывыска-даа, кандыг-даа дуза болбаан. 2-3 ай дургузунда дилеп туруувуста, Кызыл хоорайның Каа-Хем суурда, Найырал 21-де чурттап турар Хертектерниң өг-бүлезинден биске чагаа келген. Ында бижип кааны, ол ие кижи Зоя угбай оглунга барып чораааш, бистиң оолдарывыска ужуражы бергеш, келген дораан бисче дыңнаткан болду.

Кажан бис Пермь областың Верещагино хоорайже чоруур мурнунда республиканың шериг комиссарының оралакчыларынга кирип, оода чоокшуладып алыры-биле дузалап көрүңер деп 2-3 хүн дургузунда барып келдивис. Биске бижип берген бижик кандыг-даа дуза болбаан, анаа-ла ужур эдерип бижип каан-дыр дээрзин биске Верешагинода шериг кезээниң подполковниги чугаалады.

Дуңмам баштай Москва областың Урюпинск хоорайга барган, аңаа 2-3 ай болгаш Свердловск областың Асбест хоорайга келгеш, 1-2 ай чагаазын бижип тургаш, оон читкен. Чагаа, телеграмма, чугаалажыышкын чагыдарывыска, харыы чок. Элээн болганда «мында ындыг кижи чок» деп харыы келген. Турум адрестиг чүве болза, шагда-ла чеде бээр дээр, адрес чок чүвени кижи кайнаар баар боор. Бир хоорайже баргаш, дедир кээри безин ындыг амыр эвес, а шериг чериңден дуза дилевейн кайын дилээр боор. Бо берге үеде чоннуң айтырыгларын өй-шаанда шиитпирлеп бербес, олутпай чоруктан уштунар болза эки дээрзин ылангыя шериг столунуң ажылдакчыларынга сүмелээри артык эвес боор деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш биске өй-шаанда уттундурбас ачы-буянныг дузаны көргүскени дээш Хертектерниң өг-бүлезинге, Зоя угбайга өөрүп четтиргенивисти «Шын» солун дамчыштыр илередип олур бис.

Солдат Раликтиң угбазы
Тамара МАРТАА.
Ак-Даш суур.

«ЧАЛЫЫ ШААВЫС КАТАП КЕЛБЕС»

Тес-Хемниң Ү-Шынаага 1956-1957 чылдарда Хөл-Өөжү суурга ажылдап турган эге школага мээң авам Галина Далаа (Дамбар) малчыннар уруглары-биле кады күрүнениң долу хандырылгазынга туруп өөренип, интернатка чурттап турган.

Амгы үеде мээң авам, ачам — Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң малчыннары. Ачамны — Николай Чооду оглу Далаа дээр. Ол боду хоочун механизатор кижи. Авам, ачамның ук-төөгүзү черле малчын улус. Ү-Шынааның эң-не кадыр-берт кыштаа болур Кара-Бедикке өшкү малдап чораан, бодунуң үезинде район Советиниң депутады-даа чораан, аныяктарның хүндүлүг дагдыныкчызы диртип мактаткан Сергей Дамбарының чаңгыс уруу — мээң авамның бичиизинден-не эрес-кашпагайын, ажылгыр-кежээзин кады-кожалары мактаар чораан дээр.

Авамның интернатка кады чурттап, школага кады өөренип чораан өөрүнүң аттарын колдуу-ла Шура дээр турган-дыр. Бодап оарга чаптанчыг-даа. Оларга Шура Мумбалдай, Шура Кидиспей, Шура, Карма, Шура Биче-оол, Шура Дембирел, Шура Доңгурак, Шура Кежик-оол дээш-ле баар. Хөл-Өөжүн «Шуралар сууру» деп болур турган-дыр көрем.

Оолдар, уруглар интернады, школа хавак кырынга турган. Столовая база аңаа. Оларның аразынга кылаштажыр орук белдиринге чылар ак-куу өңнүг, улуг, калбаксымаар дашка оолдар, уруглар бо-ла чыглы бээрлер. Дашты кырлап, ооң кырынга олуруп, ону дескиндир сыырыртажып чеже ойнавааннар дээр. Авам ол дажын бо-ла сактып чугаалай бээр чүве:

«Элдеп чүве. Дүжүм болур.
Энерелдиг калбак дажым.
Эдээн чаткан авам ышкаш,
Эгүүр шагда уттундурбас...»

Арысканныг-Хем, Шивээлиг-Хем ол ынчаар тургулаан аалдарның уругларындан авам дошпулуурга ойнавышаан, кожамыктап ырлаарынга ынак чораан. Берт-Даг ортумак школазынга өөренип турда, ооң эң чоок эштери Тамара Миндирия, Кара-кыс Самба, Нина Мижит-оол, Тамара Артык-оол оларның дугайында дыка солун сактыышкынны ававыс биске чугаалап бээр кижи: «Эштерим-биле ыры чогаадып ырлажырынга дыка ынак турган бис. Ыры-шоорлуг, ытдаагштыг, чалыы шаавыс ам кажан-даа катап келбес...» Хомудаш кылынган сеткилин часкарары-биле ындыг боор, кожамыктарының чамдыызын оожум ырлап бээр.

«Үстүү-Шынаа чурттуг болгаш
Үлегерлиг кыстар боор бис.
Хөлдер-Өөжү чуртувустуң
Хөглүг чаңныг кыстары бис.
Арысканныг чурттуг болгаш
Ажыл-ишчи кыстар боор бис.
Шивээлиг-Хем чурттуг болгаш
Шынчы сөстүг кыстар боор бис.

Шынап-ла, чараш сөстүг ырлар аа. Кижи чалыы үезинде ырлыг-шоорлуг, отка-пашка дүшпе, орлан-эрес чоруур дээри-ле шын.

Расул ДАЛАА.
Тес-Хем район.

ААЛЧЫЛАР

Чоокта чаа республиканың Алдан-Маадыр аттыг чуртшинчилел музейинге Моолдан үш аалчы кээп чорааннар. Оларны үдеп чоруур Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчизи Т. А. Ондарның кыска тайылбырындан билип алганым, Тываның аныяктар ассоциациязының чалааны-биле харылзааларны быжыглаар сорулга-биле аалдап чоруур болган.

Келген аалчыларга музейниң эртем-методиктиг килдизиниң ажылдакчызы залдар аайы-биле таныштырылганы кылган. Ол үеде музейниң залдары соок, батареялары чарык, суу төктүп турган. Чаа чыл байырлалынга шимелде-каасталга-даа чок. Чованчыг-ла чорду.

Байдал ындыг-даа болза, аалчылар залдарда экспонаттарны улуг сонуургал-биле көрген. Ылаңгыя тыва чоннуң революция мурнунда төөгүзүн көргүскен өрээлдер аалчыларның кичээнгейин хаара туткан. Тыва эр улустуң эдилелдери: коңгулуурлуг таакпы хавы, эзер-чүгеп, кижен, оттук-бижек, чонар-даштан чазаан шыдыраа, херээжен улустуң каасталга херекселдери: чавага, билзек, сырга, билектээш — ол бүгүнү аалчылар аажок чарашсынган. Тыва савалар: идиш-хымыш, хаактан арган шүүр, тос-карактыы Моол тывалары ам-даа эдилеп чорууруң чугаалааннар. Ол-ла залда Тыва Республиканың культуразының алдарлыг артизи Самба-Сүрүң Борбак-ооловна Баирнин даараан суг-чиңчилер-биле каастаан, аныяк кыстың өгленирде кедер думаалайы кайгамчык солун болган.

Делгелге залында сентябрь айда Тывага кээп чораан Чырыткылыг 14-кү Далай-Ламага тураскаадып, делгеп аскан фото-чуруктары, дириг бурганның олуруп турганы дүжүлгези аалчыларны магадаткан.

Төнчүзүнде аалчылар моол болгаш тыва чоннарның ажыл-агыйы амыдыралында дөмей чүүлдер хөй-даа болза, тыва чоннуң национал культуразы бот-тускайлан онзагай-дыр деп айыткан.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

ЧАҢГЫС-МЫЙЫС

Бо төөгү бежен чылдарның ортан үезинде болган чүве ийин. Ачам ашак шагда-ла пенсияже үне берген, ынчалза-даа эрес-шоваазы олчаан. Колхозка киргеш-ле, бодунуң каттыштырганы бир буга өөрү инээн боду улаштыр кадара берген кижи. Улуг-бичези холуштур шупту 66 баш чүве. Ол инектери дыка өскен. А мен өгленип алгаш, ооң ийи дугаар малчыны апарган мен. Пенсияже үнзе-даа, чылдың-на бызааларын үзүп бергеш, ол инээн кадарбышаан турган чүве. Кыштаавыс Сарыг-Белдиң Биче-Кызыл ол.

Боду шоолуг аңнавас, дуржулгалыг аңчы эвес-даа бол, шыырак мергежилдиг дээн аңчылар-биле ачам ында-хаая аъттаныптар. Бир чылда хөй-ле дизе, ийи катап чоруур ол-ла. Ол чорупканда ооң куруг келгенин черле көрбээн мен. Ыяап-ла артыпчактыг, олчалыг келир. Ооң аңнаанда үргүлчү олчалыг болурунуң чажыттарын мен сөөлүнде — өрегелиг өглүг, ажы-төлдүг, доскаарда тарактыг, доңгууда шайлыг, кадайымның ашаа, кара-доругнуң ээзи, аътты өөредип мунар, алгыны эттеп кедер ашак апаргаш, ам-на билип каан мен. Тандының аңы-даа, далайның кужу-даа, «өлүрүп ал мени» дээш өкпе, чүрээн дөгеп бээр эвес, өртег-багга турар эвес. Таваржыры, аңаа чоокшулаары безин берге чүве бооп-тур ийин мон.

Аңның ылап бар черин чайлаш чок тып чедери, одарга үнүп кээр үезин шын тодарадып алыры, ооң караанның көскүзүнден, кулаанның дыыжызындан, думчуунуң чыткырындан чайлап алыры тон берге. Арай деп-ле таваржып келзиңзе, аң биле бооңуң аразының хемчээлин шын тып, хараалыңны ылаптыг салырын база негеттинип келир. Девидээр, кавыыргаар чорук база тыптып кээр. Адактын соонда мажыны ам-на базыптар дээринге тыныжың дүргедеп туруп бээр. Черле ынчаш дыка хөй нарын чурумнарны сагываажe, аңчының күзели беленне боттанмас боор чүве чораан.

Маңаа аңчының кызымак чүткүлдүүн, кавыңгыр-тудуңгуруун киирништирбээже база-ла чорук чогувас. Аңныыр чурумун сагыыры мырыңай албан. Ачамның аңнап чорда чурумнуун магадаар чордум. Чүгле өлүрер дээнин өлүрер, өскезинче шуут дегбес. «Чаңгыс шыгаа, чассыңза шорун» дээр ол-ла. Бир-ле катап күзүн чүве. Ачам-биле кыштаг септеп, ажылывысты ийи хонгаш доосkan бис. Дүъштеп алгаш, аъттаныр деп турувуста, ачам чугаалай-дыр:

— Орук аайы-биле Серлик кашпалдарының чуңма турар черлерин кежээки одарда көрүпкеш, чана берээли, аныяк кижиге аңнаар черлерни көрүп алыры артык эвес-ле болгай, оглум — дидир. Сонуургалым хайныгып, сорук кире-ле бердим.

Төөгү чугаа

Кежээки одар кидин турар үеде Кара-Чарык бажынга үнүп келгеш, дурааннап эгеледивис.

— Көскү карактыг кижи эки көр — дээш, дуранны ачам баштай меңээ тутсупту. Ачамның айыткан черлерин үстүнден куду адаанга чедир, бир талазындан өске талазынга чедир эки-ле көрдүм, каракка аң болгу дег чүве черле илдикпеди. Ачамче дураанымны шилчидипкеш, оон калибриниң тонаан уштуп каапкаш, иштиң көре бердим. Чүлгүттүнмээн болду. Чүлгүүр удазынга арыг марля суккаш, ийи сывыра тыртарымга, ишти кыланайны берди. Дээри-даа амыр, дииң бажын часпас эт-ле болгай. Ачам бирээни эскере тыртып кагды ышкаш.

— Ыы, Чаңгыс-Мыйыс, Чаңгыс-Мыйыс. Ылап-ла ол-дур. Шоолуг шимчени албас кандаай аң боор. Ишти мырыңай соолбургай, кедее берген турар чүве-дир. Көрүп көрем, ырак эвес бистен 70 базым черде — дээш, аяар сымыраны аарак, салаазы-биле айтып берди. Чаңгыс-Мыйыс дээрге бистиң черде мырыңай сурагжаан теле болгай. Сураглыг дээн аңчыларда ону көрбээн, таварышпаан кижи-даа чок.

Ынчалза-даа ону боолап диттигиптер аңчы база-ла чок. Деспен-Серлик кашпалдарының ээзи, оранның онзагай аңы, дээп болбас демир мыйыс-даа дижирлер-ле. Ок-боо аксындан ону чайладып чоруур чаңгыс чепсээ ооң чаңгыс мыйызы.

Мен ону хөлчок көрүксеп чораан мен. Ам күжүр Чаңгыс-Мыйыс дураным караанда, шынап-ла, көстүп келди. Кара-ла элдеп. Ол кончуг улуг ээтпек чаңгыс мыйызының бажы кудурук адаанче киргеш, ылдыртына бергензиг. Боду кедегер, тырылчак, чодур кара хараган арты сарыг сигенниг деспелдирикте бичии шимченип каап тур-ла. Анаа тедеп артык улуг-даа эвес. Ишти сооткан аъттыы дег чиңге.

Ачам катап ылавылап көрүп-көрүп, ам-на түңнелди үндүрдү.

— Ынчап баар чорук дээрге теге хаяя таваржыр халап. Бел кежик талазының кежи ымыраа, сээктеп, азы анаа-даа кижиирге, мыйызы-биле ону дырбап тургаш, соңгу үт адаанда аарзак сөөгүнүң ханы ыйгылынче мыйыстың ээтпек бажы хептели бээр таварылга турар. Ынчап барганда, те кылаштай-даа албас, оът, сугга-даа четпестээш өлүр чүве-дир. Ачам барып көрээли дээш далажы берди. Бистиң Чаңгыс-Мыйыс ам-на көрүп каапты. Дыка-ла девидеди. Чоруп чадап кагды. Турган чериңден чээрби базым хире илдиртип бар чорда, чаңынга чеде бердивис.

Ону бедик чалымга чыгай улам-на чоокшулап ор бис.

— Хептелгештиң үр болбаан аң-дыр, семизин, дошкуургап турарының күштүүн көр — деп, ачам улам-на чоокшулап, чугааланып бар чор. Мээң кол-ла кичээнгейим оон чаңгыс мыйызы. Анче баарда, аъттарывыстан аргамчы ап алганывыс эки болган. Ону оон-биле сыдымнап албаан болза, бистиң олче чоокшулаарывыс берге. Мыйыстың хенертен эгли бергени халаптың болганың чылдагааны ында болду. Аарзак сөөгүнүң ыйгылынче адыртынар ужур чок кылдыр хептелип кире берген. Чаяаны-биле чаңгыс кылдыр үнмээн мыйыс. Чаа-ла өзүп үнүп орар үеде бир-ле күштүг чүве ону дөзүнден сый шаапканы илдең. Аңны аргамчы-биле ораай шаап тургаш ужурдувус. Хептелген мыйысты ачам эптиг арга-биле уштупту. Шаандагы сынган мыйыстың орнунда бичии дугурук дөс орну бүдүп калган.

Ачам Чаңгыс-Мыйысты салып чорудар дей берди. Бодаңып тур мен. Оон ачамга: — Дөмей-ле өлүр турган аң-дыр. Чаңгыс мыйызынга ажытталып, аңчының хараалындан чайлап, аас-кежиин көрүп, кырыыже чурттаан аң-дыр. Биске аңнадыры-биле көстүп келгени бо-ла-дыр. Улуг Серликче чалбараш, ужуруп алза чүл, ачай — деп бо мен. Ачам шириини аажок кылдыр менче көрнүп келди.

— Бектеткен амытанга таварышса, чаларадып үндүрүп, карааң чырыдар, бергелээн амытанга таварышса, дузалаар, хилинчээнден адырар чоор. Өлүрүп чиптер өшкү, хоювус бар болгай. Чонувус шоглаавайн, аңчыларывыс атпайн чораан чер-чуртувустуң сурагжаан аңын канчап өлүрүп чиир бис. Хоржок, оглум, — дээш, аргамчының дээгин арай боорда адырыпты. Ол халып ыңай боорда, ачамче сөгүрээн-даа ышкаш, бир күстүге дүштү. Оон тура халааш, кадыр кооштаны өрү казырадыр халып чоруй барды. Кыр кырынга үне халып келгеш, бисче мөгейгензиг көрнүпкеш, оон ыңдынче ажытталып чоруй барды.

Ачам дорааң меңээ мынча дидир: — Чаңгыс-Мыйыстың чажыдын кымга-даа илередип болбас. Тандының дарган аңы боор чорзун. Ачамның чагыын, шынап-ла, күүсеткен мен. Ооң соонда чылдарда оон аңчыларга чаңгыс эвес удаа таварышканын дыңнаан мен.

Чаңгыс-Мыйыстың сураа ам шуут читкен. Оон бээр элээн каш чыл эрте берген. Ол ам Деспен, Серликтериниң кашпалдарында бир-ле өлектиг куйда мөңге уйгузун удуп чыдары чугаажок.

Биче-оол ДОЮНДУП.

СОНУУРГАКТАРГА

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ БАЗА БИР ЧЫЛДАГААНЫ

Мексиканың, ылаңгыя оон найысылалы Мехиконуң чурттакчылары (чоок-кавыда хоорайжыгаштарны-биле кады ооң чурттакчы чонунуң саны ам 18 миллион чеде берген) ижер арыг суг чок бергедээшкинге таваржып турар. Ынчангаш ханы кудуктардан дус чок сугну ол чурттуң чону ап, оон-биле амыдырап турар. Ынчаарга чер болганга хөй кудуктарны кылып, ында сугну хөйү-биле ажыглаар чорук чер шимчээшкиннерин болдурып турар деп түңнелди эртемденнер кылган.

АЙДАН КЕЛГЕН ААЛЧЫ

Япон эртемденнер элээн улуг метеоритти (дээрден дүшкен бүдүмелди) Антарктиданың девискээринден бо чылдың эгезинде тыпкан турган. Лабораторияларга шинчилелдерниң түңнелдерин ёзугаар япон эртемденнер мындыг медеглелди кылган: «Айдан келген аалчыны Хүн үнер чүкте чурттуң эртемденнери уткуп алган».

ЧАРТЫК СЕК 300 ЧЫЛ БОЛГАН

Кайы-даа национың ужук бижиинге чартык сек үш чүс чыл бурунгаар турбаан чүве-дир. Венеция чурттуг топограф Альдо Мануций деп кижи чартык секти үш чүс чыл бурунгаар бир-ле дугаарында ажыглап эгелээн.

(ПАРЛАЛГАДАН).

КӨРГЕШ, БҮЗҮРЭЭН МЕН

Чаптанчыг дириг амытаннар

Амыдыралда кижи чүнү көрбес дээр. Караа-биле көргенинге бүзүрээр дээри-ле шын. Бижиир бодап орар чугаамны караам-биле көргеш, бүзүрээн болбазык мен бе. Чогум улустуң чугаалажырын эпти-ле дыңнаар чораан кижи мен. Ынчалза-даа карак-биле көрбээн чүве болгаш, херекке албайн чорааным ол ыйнаан. Дириг амытаннарны эскерип чорууурга, бир-ле чаптанчыг, солун аажы-чаңныг дээри-ле шын боор чүве чорду.

Эрзинге ажылдап чораан үемде болган чүве-дир ийин ол. Бир-ле чайын, изиг түлүк сиген кезилдезиниң үезинде Нарын өрү малчыннарны сиген кезилдезинче эвилелдеп кирер боор даалгалыг өскээн мындыг мен. Ол-ла чорааш, Нарын аржаанынга чеде бердим. Көрүп орарымга, улуг кижилер-даа, уруг-дарыг-даа хөвей болду. Олар майгыннарының эжиинде одагланган, аъш-чемни хайындырган, аржаанның суун саваларда куткулааш, дажыглап ишкен, шаа-биле ажыл хайныгып-ла турар мындыг-ла болду.

Дыштаныкчыларның чыый каапкаш, чугаалажып доозупканывыстың сөөлүнде бир аныяк оол: «Силерге концерт көргүзүп бээр бис» деп-ле мындыг. Ужурун-даа билбейн манап олур-ла мен. Биеэги оол ийи стакан алгаш, бирээзинге водка, өскезинге кызыл араганы орту-орту хирези куткулап алгаш, каш конфета карманнапкаш, аржаан бажында-ла барды. Ында салгылап каан, эмненип келген улустуң аъш-чем дээжизи салыр тавакчыгаштарынга, апарган арагаларын куткулааш, конфеталарын салгылап кааш-ла келди. Концертиңер ол чүве бе?—дидим.

— Чок, дарга, ам эгелээр, эки көрүп олуруңар харын — деп-ле мындыг. Көрүп-ле ор мен. Бичии болганда ол-ла хавактың өргелери оон-моон кууранайндыр маңнашкаш, тавактарда-ла бардылар. Элээн чоокшулап алгаш, көрүп олур-ла мен. Баштай ылаажып тургаш, водканы-ла ижип алдылар. Өргелерниң аразында шөртегер ижинниг, куузумаар өрге шажыгайндыр алгырып, өөрүнүң кырынче шурап турар апарган денер даан. Дыштаныкчылар ол өргени пат-ла таныырлар, «дыка чалчык өрге чүве» дижирлер болду.

Кайгалдарның водказы төнерге, кызыл араганы ижип эгелээннер-ле болгай. Эзирээн өргелер үңгүрлеринге четпейн, чер ара ушкулап калган, изиг хүнде хырыннары деридe бергилээн удуп чыткылаар дивес силер бе. Ол шагда арага элбек, өртээ чиик турган үе-ле болгай.

Тыва чон аржаанга эмненир дээш келгенде, баштай оран-чуртунга чалбарып, саңын салып, чажын чажары шагтээгүден тура-ла чаңчылы ышкажыгай. А өргелер аржаан бажынга салган чемни чип, арага-дарызын дойлап амдажаан чорбадылар бе. Өргелерниң баштай водканы төндүр ишкеш, оон соонда кызыл арагаже кириптеринде база ужур-ла бар. Олар ону ылгап билип турда, медерелдиг кижилерниң дугайында кандыг чугаа турар боор. Дириг амытаннарны оваарымчалыы-биле хайгаарап көрүп чорууурга, кандыг-ла-бир чаптанчыг аажы-чаңныглар бар болгулаар. Оларның амы-тынын камгаланыры, амыдырал дээш кызымаа кончуглар болгай.

Садыг баар оруум аксында орук кыдыын дургаар шөйлүп чоруткан элээн каш өг-бүле чурттап турар чавыс соңгаларлыг ыяш бажың бар чүве. Бир-ле эртен ооң чаны-биле эртип чыдарымга, бора диисспеек соңгу буттарының кырында туруп алган, бир холу-биле соңганың адаккы эргиниинден даянып алган, арнын соңга шилинге үстүргеш, бакылавышаан, бир холу-биле соңга шилин токкуладыр соктаан тур. Чаптааш, кайгап туруп-ла алдым. Бажың иштинден соңга өттүр бичии уруг бакылап келгеш, холу-биле «долгапып кел» дээн хевирлиг имнээрге, оозу дүже халааш, бажыңны долгандыр маңнап-ла каан болбазыкпе.

База бир мындыг болган болуушкунну чугаалап көрейн. «Чедер» курортунга ажылдап тургаш, өрээлимче даштыыртан соңга өттүр көрүптеримге, чемненир стол кырында өрге-ле маңнап тур. Ол стол кырында графинде хымысты харап көргеш, бажы аңаа четпес боорга, хербектенип тургаш, холун суккаш, чылгап көргүлээш, амданнанып-амданнанып, ийи холун кожа туткаш, өрү-куду тейлегилеп, сөгүргүлээш, графинниң мойнундан кужактааш, ужур октап алгаш, стол кырынга төгүлген хымысты чылгап иже берген болгай.

Дириг амытаннарны чаптаар, чарашсынар апаар. Ынчангаш оларга каржыланыр, коргудуп-сүртедир, өлүрер-чидирер чорукту чөптүг дээр арга чок деп сапаар мен ийин.

Аваа МОНГУШ.

КАДЫ ЧОРУУЛУ

Сагыш-сеткилди өөртүп келир эки хүннер, шактар база турогулаар. Кижиниң кылган ижи бүдүп, үнеледип турар болза, ол база өөрүшкү. Чоокта Кур-Чер суурга эки-даа кежээ эрткен. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Ондар Холаевич Доржунуң 60 харлаан юбилейин байырлап эрттирдивис.

Ол колхоз, совхозтуң хоочуну, ооң өзек тургузукчуларының бирээзи чонунуң аразынга ажыл-агыйжы топтуг-томаанныг боор өзүп келген. Мен кады-ла ойнап өскен болгаш ооң аажы-чаңын, алыс бүдүжүн эки билир мен. Кандыг хүннерни чурттап эртпедивис дээр, а оон хорадап, экибак сөстер-биле сөгленип, эш-өөрү-биле чокшуп-даа чораанын көрбээн мен. Ажыы-биле чугаалаарга, колхоз, совхоз үезинде оон ажылдаваан ажылы чок; чолаачы, комбайнер, тракторист, дуңзаалакчы, экскаваторжу дээш, чүнү кылбады дээр. Ооң ажылдаан техниказы кезээде белен, ажыл дээнде ол кажан-даа могап шылавас. Ховар угаанныг, алызындан «алдын холдарлыг» кижи. Юбилейге чон-даа арбын болган. Эки кижиниң эштери хөй деп чүвениң бадыткалы ол.

База бир совхоз, колхоз хоочуну, Ада-чурт дайынының киржикчизи Баян Баянович Тюлюш база-ла амыр эвес ажылдап-даа чорду ийин. Бо чылын ол хайлыг балыының хоразының база назы-хары дөгүп келгениниң түңнелинде мөчээн. «Каргыштыг октуң хоразы-ла боор, арай багайым дегет, дуңмам. Тынышталыр, агаар-бойдус бүргеп, чүдерей бээрге, бо шагда дайын үезинде балыгланган черлерим аарып чоруур апарды. Мынчап турар болза, мени элдеп кылыр чүве бо» — деп, ол менээ чугаалап орган. Хөөкүй бистер, чону дээш арыг ханын төп чораан акывысты сөөлгү орукче хөй-ле улус үдешкен.

Чонну ажыл-ишче, амыдырал-чуртталгаже башкарып, «хей-аът» киирер ужурлуг кижилер — даргалар. Чогумна мындыг хоочуннарның мөчээн-даа черинге, узун дыштаныылгаже кирип, пенсиялап-даа турар үезинде бистиң даргаларывыстың киришпейн баары кижи сагыжынга артып каар чораан. Олардан акша-көпеек дилээн эвес аан. Чон аразынче кирбес, оларның амдар-төөгүзүн сонуургап, үнелеп көрбес деп чүве ол-дур ийин. Кижизиг кижи дээш бодап чоруур, оларның ажылчын ат-алдарын камгалап үнелеп көөр удуртукчулар турган болза көрүнерем.

Эрензен ТЕЖИТ.

«АК ТЕРГЕ» МАРГЫЛДААЗЫ

Школачыларның кышкы дыштанылгазының үезинде команда болгаш хууда бирги чери дээш хөл-шыдыраага «Ак терге» маргылдаазы Кызыл хоорайның школадан дашкаар өөредилге төвүнге болуп эрткен. Анаа 1-ден 8 класска чедир ниитизи-биле 27 шыдыраачы оолдар болгаш уруглар киришкен. Олар дээрге Тываның барыын зоназындан эң ыракта Бай-Тайганың Бай-Талдан, Каа-Хемниң Бүрен-Бай-Хаак ортумак школазындан, Өвүрнүң Солчурдан, Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажындан, Чаа-Хөл ортумак школазындан болгаш Кызылдың школадан дашкаар өөредилге төвүнүң өөреникчилери-дир.

Бир-тээ, школаларның «Ак терге» маргылдаазы болганда, Тываның хамык районнарындан дыңнадыг ёзугаар 4 оол, 2 уруг составтыг 15 команда келир ужурлуг турган. Ынчанмыже чүгле 5 районнуң аныяк шыдыраачылары чыглып келгени эвээш, хомуданчыг-дыр.

Үстүнде ады үнмээн районнарның школаларында хөл-шыдыраа бөлгүмнери ажылдавайн турарында бе, азы ында улус өөредилге килдистери орук өртээ шүүделинден чалданып, биеэги олутпайының херечизи ол-дур деп билир бе? Мооң мурнунда аңгы-аңгы районнардан 10-12 команда чедир чыглып кээп турду. Оола Кызыл хоорайның мырыңай-ла чанында чыдар Каа-Хем суур төптүг Кызыл районнуң школаларындан чаңгыс-даа команда чок болду. Спорт ажылы ында чорувайн турарының тодаргай барымдаазы ол хире. Ол ышкаш Бии-Хем, Таңды, Чаа Чеди-Хөл, Улуг-Хем кожууннары аргыжары эптиг, чоок, орук аксы черлерде хирезинде кайы-бир школадан оода бир команда чоргузуп шыдавас болганын кижи кайгаар.

Бичии уруглар кандыг-даа маргылдаага омак-хөглүг, чараш кестүр. Бо удаада эң аныяк шыдыраачылар боттарының хире-шаа-биле аразында удур-дедир шалап, тулап, шыңгыы-ла маргыштылар. Түңнелинде Кызылдың (Тываның 14 дакпыр чемпиону Н. П. Шишигинниң өөреникчилери) командазы бирги черни бүзүрелдиг чаалап ап, кубок, вымпел, өртектиг чүүлдер-биле шаңнаткан. Ийиги, үшкү черлерни команда талазы-биле Өвүрнүң Солчур, Каа-Хемниң Бүрен-Бай-Хаак школазының шыдыраачылары дараалаштыр ээлеп, өртектиг шаңналдарга төлептиг болганнар.

Хууда бирги черни уруглардан Чаа-Хөл ортумак школазының шыдыраачызы Алина Минчит-оол алган. Кагбас болза, оон келир үеде шыырак шыдыраачы үнүп болур арга бар. Тоглаа Сувак (Каа-Хем) биле Азиана Куулар (Чөөн-Хемчик) ийиги, үшкү черлерни алгылаан. Оолдардан Кызылдың № 3 школазының шыдыраачызы 6 классчы Юлий Бартан кымга-даа уттурбайн, бирги черни алганы бүзүрелдиг. Ийигизин Владик Буянды (Куңдустуг), үшкүзүн Айдыш Сонам (Кызыл) алган.

Республика школачыларының хөл-шыдыраа маргылдаазы организастыг эки эрткен. Оон-даа өөрүнчүг түңнелди номчукчу эш-өөрге дыңнадыр бодай-дыр мен.

Өвүрнүң улус өөредилгезиниң эргелекчизи Николай Чолдак-оолович Монгуш өөреникчилерниң мөзү-шынар кижизидилгезинге хөл-шыдырааның ужур-дузазы улуг дээрзин эскерип, школа бүрүзүнге бөлгүмнерни организастап, районнуң бирги чери дээш маргылдааны доктаамал чорударынче кичээнгейни угландырган. Солчур ортумак школазының автодело башкызы Алексей Куударның үш чыл иштинде өөредип келген өөреникчилери республика чергелиг улуг маргылдаага ийиги черни алганы оларның удуртукчузунуң ачызы-дыр.

Өвүрден Алексей Куулар, Бүрен-Бай-Хаактан Сандар-оол Чүлдүм, Бай-Талдан Кончук Манзат ышкаш башкылар школага хөл-шыдыраа бөлгүмнерин организастап, өөреникчилери-биле кады республика маргылдаазынга кээп турары дыка-ла өөрүнчүг. Ындыг активчи башкылар Тыва Республикага көвүдээр-ле болзун.

Кызыл-оол КАЛЫНДҮҮ.
Маргылдааның судьязы.

Хууда бодал

АДЫН СОЛУПТАРГА, ЧҮҮ НЕМЕЖИ БЭЭРИЛ?

Солундан номчуп орарга, чамдык улус Кызыл хоорайда Ленин аттыг шөлдү «Хосталга шөлү» деп адаар-дыр (ол кандыг ындыг хосталга чүвел?). Кызылды Хем-Белдири деп адаар үези келген дижип бижип турар боор-дур. А ынчаар эде адаптар болза, чуртталга дораан-на экижий бээр, аъш-чем өртээ чиигей бээр, акша-төгерик көвүдей бээр чүве бе?

Ленин шөлү Ленин шөлү кылдыр хевээр тургай-ла, оон чүү канчап баар деп. Чамдык ындыг чүве бижип турар улустар националисчи хөөннүг-дүр, ооң херээ чок. Саазын кырынга кым-даа шууган болгай-ла, чүвениң алыс соон бодаар болза эки. Мен кым-бир кижини шүгүмчүлеп, кончуг кижи бооп, бир кижиге чашпаалап эвес, анаа ындыг саналдарга таарзынмааанымны бижип ор мен. Кижи бүрүзү бодунуң хууда бодалын иле-редир эргелиг апарган чүве-дир.

Хөй-ле чугааның херээ чүү боор, амыдыралды канчап сегидип алырыл, бо өртектерниң кончуун, канчалза чурттaлга экижип болурул деп мону кижи бодап чоруур-дур. Кызылды Хем-Белдири кылдыр эде адапкан дижик бис, оон чүү биске немежи бээрил, эки талаже чүү өскерли бээрил?

Ындыг санал киирип турар кижилерге көөрде, билим четпези чадавас, ынчаарга эки талазы чүл деп олар тайылбыр ажылындан чорутсуннар. Атта буруу чок, азы ында база политика бар бе? Мээн ачам: «Кызыл хоорай, Кызыл хоорай, кызыл чаактыг кыстарымны» деп ырлап чоруур кижи. Кызыл хоорайның ады кымга бак чүве кылыпкан, ону солаап херээ чүл? Кызыл деп сөсте багай утка чок, кижиниң кызыл ханы, кызыл тыны дег чүве чок. Кызыл тукту мурнунга тудуп алгаш, чоп тиилелгени чедип алган. Бодум бодалдарым бижидим, чектевейн, чемелевейн көрүңер.

Чечена ДОЮНДУП.
Кызылдың чурттакчызы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Банкыларга хамаарыштыр

Тыва Республиканың Национал банкызының бүгү коммерция банкыларынга, юридиктиг эргелиг албан черлеринге болгаш тус-тус кижилерге дыңнадыры болза: Россия Федерациязының Төп банкызы коммерция банкыларының устав ёзугаар эң эвээш капиталын 1993 чылдың июль 1-ге чедир хуусаада 100 млн. рубль кылдыр өстүрериниң дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Бир эвес амгы үеде ажылдап турар коммерция банкылары 1993 чылдың июль 1-ге чедир устав ёзугаар эң эвээш капиталын чыый албас, устав фондузу 50 млн. рубльден хөй, ынчалзажок 100 млн. рубль четпес болза, оларны күүседип турар ажылдары кызыы чээли албан черлериниң разрядынге шилчидер (чурттакчы чоннуң салыышкыннарын киириштир санаваска). Ындыг банкылар 1993 чылдың июль 1-ге чедир чурттакчы чоннуң ажыткан саннары-биле операцияларны соксадыр ужурлуг.

Бир эвес амгы үеде ажылдап турар коммерция банкылары бо чылдың июль 1-ге чедир устав ёзугаар эң эвээш фондузун 50 млн. рубль чедире албас болза, оларны коммерция банкыларының филиалдары кылдыр эде тургузар азы өске банкының составынга кирер ужурлуг. Бир эвес ынчаар кылбас болза, Россияның Төп банкызы оларның лицензияларын катап эгидериниң дугайында айтырыгны шиитпирлээр апаар.

Банкылар болбайн турар чээли албан черлери, ынчалзажок чамдык банк операцияларын боттандырып турар болза (чурттакчы чон-биле операциялардан аңгызын), 1993 чылдың июль 1-де устав ёзугаар эң эвээш капиталы 50 млн. рубль хемчээлдиг болур ужурлуг.

Устав ёзугаар эң эвээш капиталы 100 млн. рубль четпес коммерция банкыларын февраль 1-ден эгелеп бүрүткевес.

Тыва Республиканың Национал банкызы

Завод ажылче чалап тур

Тываның машина тудар заводунга:

директорнуң бүдүрүлге талазы-биле оралакчызы, экономистер, бухгалтерлер, техниктиг контроль килдизиниң начальниги, хандырылга килдизиниң начальниги, сайгарылга килдизиниң начальнигиниң оралакчызы, радиоэлектроннуг аппаратураның инженер-конструкторлары, инженер-технологтары, химик-технолог, инженер-механик, мастерлер; V-VI разрядтыг чыыкчы-слесарьлар, хевилекчилер, хоюглакчылар, пресс башкарыкчылары, телемастерлер, V-VI разрядтыг эдикчилер, химиктиг бүдүмелдер складының эргелекчизи, «МАЗ-500» автомобильге чолаачы, радиотелеаппаратура септээр цехтиң начальниги, үлетпүр бараннар магазининиң директору дарый негеттинип турар.

Ажылче, чанарда автобус-биле чедирер, столовая, эмчи пунктузу, магазиннер бар.

Кээр чери: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 б, кадрлар килдизи, телефону: 6-11-84.**

Тываның Күрүне филармониязынга «Д», «Е» категорияның чолаачылары дарый хереглеттинип турар, күш-ажылын шак ёзугаар төлээр, вахтёрлар база дарый херек.

Айтырыгларны 3-60-02 телефондан билип ап болур.

КИНО

ЯНВАРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Психэмнелгеден тенекпей» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, **«Видеозалга»: «Көдүрлүүшкүн тажызы»** 9.10, 11.30, 14.00, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бичии ортулуктарга ужуралдар» 9.00, **«Спастың болгаш Нелиниң ужуралдары»** 10.30, **«Туттундурбас хандыкшыл»,** (2 сериялыг) 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

Бай-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилелиниң коллективи күш-ажылдың хоочуну
Севилбаа Дойнаевна
ОЧУРНУҢ
70 харлап бар чорааш, аар аарыгдан мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ЧИИЖЕҢНЭЭР ЧОРУК ТЫВЫЛДЫ

Маңаа чижек кылдыр мындыг чүүлдү бижип көрейн. Сөөлгү айларда бистиң Ак-Туруг суурдан ыңай-бээр чорук, чоок-кавы черлер чедери бергедээн. Ак-Туруг — Шагаан-Арыг, азы Кызыл аразынга чорук чоруур апарзыпза, кара хилинчекти көргениң ол. Үениң бергезин ажыглап алгаш, ийи-чаңгыс ыңай-бээр маңнашкан автобустар тыптып келди. Оларга олурарга өртээниң аары кончуг. Ылангыя байырлалдар бүдүүзүнде ооң үнезиниң кайы хире өзе бээрин чугаалаары безин коргунчуг. Ынчалза-даа биртээ, эгелеп алган кижи болганымда, өртектиң сан-түңүн черле адаайн: декабрь 29-та Кызыл — Шагаан-Арыг аразынга чоруур дээн бир «КАВЗ» маркалыг автобуска олуруптарывыска, чолаачызы тыва оол кижи бүрүзүнден 600, а чүъктүг улустан 700 рубльди чыып алды. Чаныксаан улус канчаар боор, көрүп турумда 20 кижи үзе санашты. Ам сан-чурагайны кадып-казып тургаш, улуг эвес бодалгадан бодаптаалы.

Чолаачы Шагаан-Арыгга чедер чаңгыс рейстен 12 муң рубльди алган. Орук ындыг-ла ыйчыг узун эвес — 120 хире километр. Каалама орукка чарыгдаттынган 30 литр хире бензинниң өртээ хөй дизе-ле, 850 рубль болур. Ону 12 муңдан казыптарывыска, 11 муң 150 рубль чолаачының кармаынче кире бээр. А ол дедир Кызылынче ээп чанарда база ынча кижини ап алыр. Оон кадында декабрь 30, 31 хүннеринде боттарының суурларынче чаныксаан улустуң саны ийи-үш катап көвүдей бээр дээрзин база утпайн, сагыжынга оң-оң катап катаптап чоруур эвеспе.

Чамдык улус рынок үезинде акшаны канчаар ажылдап алыры кижиниң бодунуң херээ-дир дээр чадавас. Бир эвес бодунуң хөлгези-биле чон аргыштырып турган болза, ында багай чүү деп аан, а мунуп алган чоруур чүвезин көөрге, күрүне машиназы болур чүве ышкажыл. Бир эвес арендалап алган чүве болза, оода өртээн ынчаар өстүрбезе?

Бүрбү ЯНЧАТ.
Ак-Туруг суур.

ОН ИЙИГИ АРМИЯНЫҢ ГЕНЕРАЛДАРЫ

— Мени дыңнап көрүнерем, хөрлеп олурарыңар — мелегей чорук-тур, силерниң комиссарларыңар болгаш чазаңар силерниң дугайыңарда чүнү бижээнин номчуп алзын дээш, силерге берип кагдым — деп, немец байысаакчы оожум чугаалааш, сандайынга ойталап олуруп алган.

Ооң мурнунга олурган кижи чүнү-даа чугаалаваан. Даш көжээ-биле дөмей-ле.

— Ам кымны-даа саткан херээнер чок. Мелегей славяннар! Дөмей-ле шуптузун садыпкан силер. Че, чүл? Садыпкан силер! Ындыг, але?

Демги кижи ыыт чок олурган. Чырык өртемчейге чурттаар эргезин оскунган кижи аан. Фашистерниң санап турары: «Кедергей хедер кижи, кызыл фанатик», а бодунуң улузунуң санап көргени: «Фашистерге саттынган идегет». Дайзынның холунга-даа, бодунуң улузунуң-даа — дөмей-ле өлүм. «Саттыныкчы, өскерликчи, өскерликчи!» дээн немец байысаакчының сөстери оон кулаанга уюкталдыр дыңналып, чүрээн шиштеп турган. Оон хилинчектеткен мээзинче хүжүген дег кадалып кирген болгаш чүрээн саргыдып, харыксыраан нервизин улам-на үрегдеп туруп берген.

Фашист байысаакчының мурнунда олурган кижи чүнү-даа чугаалавас — үнү чок кижи ышкаш.

Элээн хөй чылдар эрткен сөөлүнде демги немецке, оон соонда — совет шериг контрразведказынга, кара-бажың начальниктеринге, өлүг, дириг солдаттарынга, Сталинге бижимел-биле мынча деп харыылаар ийик: «Бодумнуң чонумнуң кажан-даа дайзыны болуп чорбаан мен, кажан-даа дайзыны болбас мен. Төрээн чуртумнуң өскерликчизи эвес мен, кажан-даа өскерликчи болбас мен...» Бо харыы сөөлүнде, хөй чылдар эрткен соонда... Ам ол кижи чүнү-даа ыттаваан.

...Июнь айның эртенинде «22» деп сан Россияның, оон хамаатыларының салым-чолунга элдептиг, харын кайгамчык халаптыг сан болган. Ол санның сөөлүнде эмгежок хөй кижилер хилинчектенген, өлүм-чидимге таварышкан. Хөй чүүлдер уттундурган. Ынчалзажок кижи бүрүзүнүң салым-чолу — бодунуу. «22» санның сөөлүнде чартык чүс чыл ажыг үе эрткен. Өлгеннерниң, читкеннерниң аттарын катап тургузуп турар. Ол дээрге бөгүнгү дириглерниң ыдыктыг хүүлээлгези. Кара кас демдектерлиг танкыларга чуура бастырган совет солдаттарының, маадырлыг офицерлерниң, агаарга черже дүжүр аттырганнарның, кызыгаар демдектерин кадаан чагылар чанынга фашистиг автоматтарның кыргып каапкан кижилерниң аттарын катап тургузар херек! Оларның чырыткылыг тураскаалы Мөңге оттуң чалбыыжында чурттап чоруур: «Сээң адың билдинмес. Ынчалзажок маадырлыг чоруун — өлүм чок!».

Өскелерниң аттары билдингир болгаш билдинип турар. Эвээш эвес маадырларның аттары ам-даа билдинмес. Кижизиг болгаш чөптүг чоруктуң кандыг-даа хоойлузун кижилер чоннуң ёзулуг маадырларының аттары кажан-даа билдинмезин дээш — шыдаар-ла шаа-биле оралдашкан. Оларның аттарын кижилерниң медерелинден, харын төөгүден безин уштуп каaптарын оралдашканнар.

— Мени дыңнап көрүнерем. Барыын талакы фронтунуң командылакчызы — шынап-ла, немец шпион болуп турган деп бүзүрээр силер бе?

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Чингине штавының начальниги, Совет Эвилелиниң Маршалы (1940) Борис Михайлович Шапошниковтуң (1882—1945) ол айтырыынга Ажылчын-Тараачынның Кызыл Шериниң Политиктиг кол эргелелиниң начальниги Мехлис мынча деп харыылаан:

— Фашистерге удур дайынга бо аштырыышкыннарывыстың дугайын чонга кандыг-бир чылдак-биле тайылбырлаар ужурлуг бис...

Үр эвес байысаалганың болгаш кыска трибуналдың сөөлүнде Совет Эвилелиниң Маадыры, Барыын фронтунуң командылакчызы, армия генералы Павловту боолап каан.

А Мурнуу-барыын фронтунуң командылакчызын «чоннуң дайзыны» деп халаптыг болгаш бужар аттан немец мина «камгалап» каан. Киев чанынга фашистерниң бүзээлээшкининден оон штавы буза чүткүп үнүп турда, дайзынның миномет огу аңаа таваржы берген. Өскелер дириг арткаш, база-ла халапка таварышканнар:

4-кү армияның командылакчызы, генерал А. А. Коробковту боолап каан.

Барыын талакы фронтунуң штаб начальниги, генерал В. Е. Климовскихти боолап каан.

Барыын талакы фронтунуң харылзаа шериглериниң начальниги, генерал А. Т. Григорьевти боолап каан.

Барыын талакы фронтунуң барык бүгү ужар чүүлү дайынның баштайгы хүннеринде-ле узуткаттырган сөөлүнде ол фронтунуң Агаар ужар чүүл күштериниң командылакчызы, генерал Копец боолады берген.

Барыын талакы фронтунуң политиктиг эргелелиниң начальниги, корпус комиссары Фоминыхты боолап каан.

41-ги адыгжы корпустуң командири, генерал И. С. Кособуцкийни боолап каан.

НКВД-ниң боолап каан генералдарының даңзызы оон-даа узун болгаш уламчылап болур турган. Шаажылаткан ол кижилер бот-боттарынга дөмей эвес, аңгы-аңгы характерлиг, салым-чолдуг кижилер-дир. Ынчаарга оларның шуптузун мынчаар буруудаткаш, шаажылаан: «Командирниң алдарадын бужартаткан кортук болганы дээш, чогуур үезинде хемчег албааны, шериглерни башкарарын сандаратканы, тулчуушкун чокка-ла боо-чепсекти дайзынга алзыпканы дээш база туруштарны бодунуң туразы-биле каапканы дээш».

Генералдарны кам-хайыра чокка шаажылааны фронтуда совет шериглерниң байдалын чүгле быжыглаваан эвес, харын улам баксыраткан. Ынчангаш кээргел чок дерзии репрессиялар кылырының орнунга полководчунуң талантызын негээр, күштүг болгаш кара сагыштыг дайзынның мурнунга ылаптыг моондакты тургузар сарыылдыг шиитпирлерни хүлээп алыры эргежок чугула турган дээрзин төөгү ам херечилеп турар.

Туттурган шериг чок чаңгыс-даа дайын бүгү кижи төрелгетенниң төөгүзүнге турбааны билдингир болгай. Янзы-бүрү чылдагааннарның уржуундан дайзынга туттурар. Бо айтырыгны Сталин эң-не бөдүүнү-биле шиитпирлээн: «Мээн таламдан туттурган шериглер чок, а чүгле өскерликчилер бар». Ынчаарга «улустар баштынчызының» ол чугаазы шуут демир хоойлу болу берген. Бодунуң ол туружун № 270 дужаалы-биле Дээди Кол Командылакчы быжыглаан. Ук дужаалды 1941 чылдың август 16-да бүгү шериглерге чедирип чарлаан. Ийе, ол дугайында сөөлзүредир.

...Дөртен сес харлыг генерал-майор Павел Григорьевич Понеделин 12-ги армияны Ада-чурттуң Улуг дайынының барык бүдүүзүнде, 1941 чылдың мартта хүлээп алган, биригээр чугаалаарга, оон командылакчызынга томуйлаткан.

Киевтиң Онза шериг округу — Ажылчын-Тараачынның Кызыл Шеринде эң-не алдарлыг, шынап-ла, онза шериг каттыжыышкыны, а оон 12-ги армиязы — округтуң эң-не дайынчы болгаш кол согуглужу кезектериниң бирээзи кылдыр санаттырып турган. Ынчалзажок ол армия колдуунда адыгжы дивизиялардан болгаш чедир дериттинмээн механизастаттынган чаңгыс-ла корпустан тургустунган.

Күштүг, дуржулгалыг, кажар, кара сагыштыг дайынга удур ол армия тулчуушкуннарның баштайгы минутазында-ла киржип эгелээн. «Удур шавар халдаашкынче шилчиир болгаш дайын чорудулгаларын дайзынның девискээринче шилчидер» дугайында Сталинниң 1941 чылдың июнь 24-те бүттүнмес дужаалын Понеделин шыдаар-ла шаа-биле күүседип келген. Оон 99-ку дивизиязы Перемышльдан немец-фашистиг шериглерни үндүр сывырган, ооң солдаттары кызыгаар демдектиг чагыларның чанынга оңгулангаш чыдыпкан, дужаал чокка чаңгыс-даа базым аткаарлап көрбээн. Ынчаарга аткаарлаар дугайында дужаалдарны ол үеде бээр ужурга Москва чаңгыс эвес удаа таваржып турган. Ынчангаш 1941 чылдың июль айның бүгү дургузунда 12-ги армия Чөөн чүкче аткаарлап, кадыг-дошкун тулчуушкуннарга дайынчы аргазын чайлаш чок чидирип келген. Винницаны немецтер эжелепкен, Проскуровту (1954 чылга чедир Хмельницкий хоорайны ынчаар адап турган) база. Үр эвес үеде тулчуушкун сөөлүнде Умань хоорай база алзыскан. Умань хоорай чоогунга, ында Подвысское суурнуң чанынга Он ийиги армия дайзынның бүзээлээшкининге кирген.

Армияның артында Клейстиң танкылары, оон мурнунда база Клейстиң танкылары, оң талазында, чөөн талазында — база Клейстиң танкылары. А бүзээлээшкинде — хөй тулчуушкуннарга балыгланган, ырмазыраан, эвээжээн совет чадаг шериглер. Каш-ла санныг чиик танкылар. Дамды чедер бензини чок хөй чүък машиналары, огу чок үгер-боолар, санитар батальоннары, шериг каттыжыышкыннарының кезектериниң штабтары, көжүп чоруур кухнялар, хеп чуур херекселдер, чем хайындырар савалар...

(Уланчылыг).

Алексей ДУГЕРЖАА.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

Республиканың Дээди Советтиң болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы). В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-03

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-38-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаанда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларның саннары болгаш өске-даа [illegible] дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арказы. Тиражы 22.550 Индекс 54240. Чагыг № 10.